

**SAVEZNIČKO OSLOBOĐENJE
KONCENTRACIJSKIH LOGORA–
PREKRETNICA, ALI NE I KRAJ
HOLOKAUSTA**

**„Marševi smrti“ kao nastavak „Konačnog
rješenja“ „drugim metodama“**

Anna Maria Grünfelder

Zagreb 2022

SAVEZNIČKO OSLOBOĐENJE KONCENTRACIJSKIH LOGORA– PREKRETNICA, ALI NE I KRAJ HOLOKAUSTA

„Marševi smrti“ kao nastavak „Konačnog rješenja“ „drugim metodama“

Anna Maria Grünfelder

„Početak kraja Trećeg Reicha“, koji su već na proljeće 1944. godine slutili ne samo Saveznici, ne samo žrtve nacističkog terora, nego i sami nacistički moćnici, obilježen je s jedne strane eskalacijom terora, s druge strane, sve veći administrativni kaos, neodlučni, panični dužnosnici. Jedan od simptoma urušavanja državnog aparata je hektično ispražnjavanje koncentracijskih logora od zatočenika, obustava provedba „Konačnog rješenja“. Osim Bergen-Belsen svi su ostali koncentracijski logora bili evakuirani prije no što su Crvena Armija ili Britanski ili Američki vojnici stupila na njihov teren. Nisu logore morali oslobađati oružjem, otpora nije bilo: niti Auschwitz oni nisu u tom smislu „oslobađali“. U logorima bi našli na smrt bolesne zatočenike – sve zatočenike iole sposobne za hodanje, zapovjenik logora je tjerao na „evakuacijski marš“, najprije prema kolodvoru, a dalje s neutvrđenim odredištima.

„Evakuacijski marševi“ su tema ovog istraživanja, koji u historiografiji bivšeg jugoslavenskog prostora treba ispuniti određenu prazninu. Pokazat ću da su „evakuacijski marševi“, koje su njihove žrtve nazvale „marševima smrti“ sastavni dio „Konačnog rješenja“, nastavak istrebljenja Židova drugim metodama. Ujedno „marševi“ su sastavni dio povijesti istrebljenja i drugih europskih naroda koji su uvršteni u kategoriju „Pod-čovjek“ („Untermensch“). Žrtve evakuacijskih marševa zaslužuju – njih ukupno najmanje 250.000 – zaslužuju da se one komemoriraju i da se „marševi smrti“ komemoriraju kao zasebno poglavlje, kao „finalna faza nacionalsocijalističkog genocida (Daniel Blatman). U toj fazi „Holocaust se odvijao pred očima javnosti, a uz aktivno sudjelovanje civilnog stanovništva, koje je moglo sve svoje frustracije i svoj antisemitizam iskaljivati nad nemoćnim „hodajućim kosturima“. U jugoslavenskom viđenju Drugog svjetskog rata – kao uostalom i u drugim socijalističkim zemljama – takve su žrtve supsumirane pod „žrtvama fašizma“, čim je potisnuto u zaborav posebno poglavlje povijest iz perspektive žrtava. Pitanje, zašto se „obični ljudi“, spuštaju do te razine nečovječnosti, predmet je mnogih istraživanja u prošlosti i u sadašnjosti – odgovora na pitanje, kako to priječiti, nema.

„Der Anfang vom Ende des Dritten Reiches“ zeichnete sich schon im Frühjahr 1944 ab: nicht nur die Alliierten rechneten zu dieser Zeit schon damit, sondern auch die „Größen“ des Reiches: Sie reagierten darauf einerseits mit verstärktem Terror, andererseits aber mit chaotischen Entscheidungen und Maßnahmen. Eine dieser Maßnahmen war die hektische Leerung der Konzentrationslager und die abrupte Einstellung der industriellen. Mit Ausnahme des Konzentrationslagers Bergen-Belsen (das von den Briten am 15. April 1945 effektiv befreit wurde), waren alle Konzentrationslager leer und verwüstet, als die Alliierten ihre Areale betraten. Die Rote Armee, die am 27. Jänner 1945 auf das Konzentrationslager Auschwitz vorrückte, musste es nicht befreien – es gab keinen Widerstand; sie traf nur einige Tausend dem Tod nahe Häftlinge an, die zurückgelassen wurden, als die gefährlichen Insassen zum

„Evakuierungsmarsch“ abkommandiert wurden. Diese Situation fanden auch die Briten und Amerikaner vor, die die Lager auf ihren Besatzungebieten einnahmen.

„Evakuierungsmärsche“ sind das Thema dieser Forschung, die eine gewisse Lücke in der Geschichtsschreibung des ehemaligen jugoslawischen Raums schließen soll. Ich werde zeigen, dass die „Evakuierungsmärsche“, die ihre Opfer „Todesmärsche“ nannten, ein wesentlicher Bestandteil der „Endlösung“ sind, einer Fortsetzung der Judenvernichtung mit anderen Methoden. Gleichzeitig sind die „Märsche“ ein integraler Bestandteil der Vernichtungsgeschichte anderer europäischer Nationen, die in die Kategorie „Untermensch“ fallen. („Untermensch“). Die Opfer der „Evakuierungsmärsche – mindestens 250.000 – verdienen, als Opfer einer besonderen historischen Ereigniskette gewürdigt zu werden: Sie fielen der „Finalen Phase des nationalsozialistischen Genozids (Daniel Blatman). In dieser Phase spielte sich der „Holocaust“ in aller Öffentlichkeit ab, und die Zivilbevölkerung beteiligte sich daran: sie konnte alle ihre Frustrationen und ihre Angst vor dem erahnten Zusammenbruch auf wehrlose Menschen projizieren. In Jugoslawien, wie auch in den anderen sozialistischen Ländern gab es kaum Sensibilität dafür – jugoslawische Überlebende der „Evakuierungsmärsche“ fanden mit ihrem Ansinnen auf Gründung einer Lagergemeinschaft nach dem Vorbild der ehemaligen Lagerkomitees anderer Staaten, beim Verband der Veteranen des Zweiten Weltkrieges kein Gehör. Die Frage, warum sich „normale Menschen“ zu Unmenschlichkeit hinreißen lassen, wurde und wird immer wieder gestellt – Antworten darauf gibt es nicht.

Ključni pojmovi: evakuacijski marševi, marševi smrti, zatočenci, koncentracijski logori, „Konačno rješenje“.

Dne. 27. siječnja 1945. je izvidnica Crvene Armije – trojica konjanika Prve Ukrajinske divizije Crvene Armije – stupila na tlo koncentracijskog logora Auschwitz. Godine 2005. Ujedinjeni narodi proglase ovaj dan Međunarodnim Danom sjećanja na žrtve Holokausta. U kolokvijalnom govoru Dan 27. siječnja obilježava „oslobođenje koncentracijskog logora Auschwitz“, te se iz tog nepreciznog etiketiranja izvuče pogrešni zaključak da je toga dana Crvena Armije oslobodila zatočenike Auschwitz; „Oslobođenje Auschwitz“ je postao sinonimom i simbolom oslobođenja žrtava nacističkih pogroma.

Povijesne činjenice ne potvrđuju ovo već uvriježeno uvjerenje, Povijesni slijed događaja „oslobođenja Auschwitz“ nije približno toliko temeljito istraživao kao „Početak kraja Trećeg Reicha“, koji su već na proljeće 1944. godine slutili ne samo Saveznici, nego i sami nacistički moćnici, obilježen je s jedne strane eskalacijom terora, s druge strane, sve veći administrativni kaos, neodlučni, panični dužnosnici. Jedan od simptoma urušavanja državnog aparata je panično ispražnjavanje koncentracijskih logora od zatočenika, obustava provedba „Konačnog rješenja“. Osim Bergen-Belsen svi su ostali koncentracijski logora bili evakuirani prije no što su Crvena Armija ili Britanski ili Američki vojnici stupila na njihov teren. Nisu logore morali oslobađati oružjem, otpora nije bilo: niti Auschwitz oni nisu u tom smislu „oslobađali“. U logorima bi našli na smrt bolesne zatočenike – sve zatočenike iole sposobne za hodanje, zapovjednik logora je tjerao na „evakuacijski marš“, najprije prema kolodvoru, a dalje s neutvrđenim odredištima.

U vezi s „Auschwitzom“ i njegovim zatočenicima postoji još jedna povijest za nju nema službenih dokumenata logorske uprave. Historiografski pristup u tom smislu nije moguć – ovu su povijest zapamtili, zapisali i komemorirali (u godišnim proslavama preživjelih članova bivših Logorskih odbora, koji su danas povezani Međunarodnim komitetom bivših logoraša.

Ti malobrojni danas živi svjedoci vremena će moći svjedočiti za to što s „Danom „oslobođenja Auschwitz“ Holokaust nije završio, niti da su završili muke nežidovskih zatočenika, već da je započelo novo poglavlje: Zatočenici su u noći od 17. na 18. siječnja 1945. istjerani iz logora i natjerani da hodaju do obližnjeg kolodvora, gdje će se ukrcati na teretne vlakove, koji će ih odvesti: Kuda, s kojim ciljem, zbog čega – to im nije bilo priopćeno. Oni koji neće naći mjesto u vlakovima, neka produže hod do

Gleiwitza, logorske ispostava Auschwitza s kolodvorom za vlakove prema Zapadu i prema Istoku okupirane Poljske. U toj noći kročilo je otprilike 60.000 logoraša Auschwitza kroz noć, visok snijeg, uz vijavice i ledene temperature. To neće ostati jedini takav marš: Iz drugih logora u Poljskoj, zatim u istočnim predjelima Njemačkog Reich SS je „evakuirao“ zatočenike pred dolaskom Savezničkih vojski: Prema jednoj (nepotkrijepljenoj) Himmlerovoj zapovijedi od travnja ili lipnja 1944. godine, on je odredio ispražnjenje svih logora, tako da niti jedan logoraš ne smije živ pasti u ruke Saveznicima. Logorske uprave, SS-ovi bi govorili o „evakuacijskim marševima“. S obzirom na mnogobrojne mrtve zatočenike, umrle uz ceste iz iscrpljenosti, hladnoće i izgladnjenosti, ali i upucani od pratitelja marševa kad nisu održali tempo hoda, sami zatočenici su te marševe, koji su u završnici stajale živote najmanje 250.000 žrtava. Nazvali „marševima smrti“, ili „marševima nasilja.“ „*Dante's Hell was a paradise in comparison with that*“, napisao je preživjeli Budimpeštanac Salomon Herzberg, godine 1946. svojem bratu u SAD.¹

U odnosu na opise logorskog života u Auschwitzu i njegovim ispostavama, raspuštanje tog logorskog sustava, a poglavito izlazak zatočenika na „evakuacijske marševe“ zanemarivan u historiografiji Drugoga svjetskoj rata: Izraelski povjesničar Daniel Blatman, posvetio se tim događajima: Njegova knjiga pod nazivom „*Death marches. The Final Phasis of the Holocaust*“² nije mogao biti strogo kronološki slijed događaja, jer su se kolone iz različitih logorskih ispostava spojile, ponovno razilazile, mijenjale smjer kretanja ili ispreplitala s kolonama njemačkih izbjeglica iz Njemačkih Istočnih predjela (Deutsche Ostgebiete) pred Crvenom Armijom. Pokušaj rekonstrukcije kronološkog redoslijeda pokazuje kako se u tom „lutanju“ cestama i željezničkim prugama, pod savezničkim zračnim napadima njemačkih gradova i industrijskih pogona ne može prepoznati neki plan, organizacija, odredište. Blatmanu je stalo do dokaza da su „marševi smrti“ „finalna faza Holokausta“, iako su u tim marševima mogli sudjelovati samo malobrojni Židovi – malobroji koji su preživjeli, izmakli ili kao robovski radnici bili pošteđeni istrebljenja u plinskim komorama. Njegova argumentacija da su židovski sudionici tih marševa osjećali na svojoj koži sav gnjev njemačkog stanovništva, indoktriniranog kroz 12 godina, a odgojenih u duboko uvriježenom antisemitizmu i prije nacističke vladavine. Blatmanovu argumentaciju ne može se

¹ Salomon Herzberg, Budimpešta, svom bratu u SAD. U. Daniel Blatman, *Death marches. The Final Phasis of Nazi's Genocide*. Jeruzalem 2013, str. 88-90.

² Daniel Blatman, *Death marches*. Str. 416, 417.

potvrditi – istina malobrojnima – sjećanjima preživjelih, koji su se osjećali ujedineni u istim patnjama. No, Blatmanova knjiga je – bez obzira na neuvjerljivu potkrijevu polazišta povijest, historiografija masovnih ubojstava, u kojima su Židovi, Poljaci, sovjetski ratni zarobljenici, Romi (i malobrojne Romkinje), pa i Slovenci i Slovenke, trebali biti istrebljenji: Nihilistički čin uništavanja pred neminovnim krajem Njemačkog Reicha. „*Killing was now a nihilistic act, committed locally and devoid of a guiding hand...*“ kako sam Blatman zaključuje.³

Blatmanu je stalo do dokaza da su nacistički dužnosnici bili „opsjednuti“ potrebom uništiti još i taj malen broj – na bilo koji način: ako već ne gušenjem plinom, onda surovim uvjetima marševa pod zimskim uvjetima. „Marševi“ su bili metoda istrebljenja Židova i zato, što je SS Židove prepustio i gnjevu lokalnog stanovništva. Nijemci bi sve svoje frustracije zbog vidljivih simptoma propadanja „Reicha“ i svoj strah od sudova pobjednika projiciralo baš na Židove.⁴ Ovoj Blatmanovoj tvrdnji priklonio se i Daniel Jonah Goldhagen, u svojoj kontroverznoj knjizi o Nijemcima „*dobrovoljnim izvršiteljima Holokausta*“⁵. Goldhagen je u sudbinama Židova tijekom evakuacijskih prepoznao Židove kao objekte za njihovu (kolektivnu) narav „*extermination nature*“⁶.

Blatman je svojoj knjizi dao podnaslov „*The Final Phasis of Nazis' Genocide*“. Time naglašava da su „evakuacijskim marševima“ podlegli ne samo Židovi, nego, u velikom, možda u najvećem broju, poljski i sovjetski ratni zarobljenici, te drugi nežidovski zatočenici koncentracijskih logora⁷ Naposljetku, Blatman smatra da su marševi smrti

³D.Blatman, Death marches. Str. 417.

⁴ D.Blatman, Death marches. Str. 348-352.

⁵ Daniel Jonah Goldhagen, Hitlers Willing Executors. Ordinary Germans and the Holocaust, Knopf, New York 1996

⁶ Goldhagen je svoje teze objavio 1992. u svojoj disertaciji „The Nazi Executioners: A Study of their Behavior and the Causation of Genocide“, [Ph.D. Harvard University 1992.] pripremio.- Njemački prijevod Goldhagenove knjige, Hitlers willige Helfer. Gewöhnliche Deutsche und der Holocaust. Aus dem Amerikanischen übers. von Klaus Kochmann, Berlin 1996; izazvo je žestoke polemike njemačkih povjesničara, ali još žešće prosvjedi u javnosti zbog „kolektivnog optuživanja cijelog jednog naroda, kakvo se njemačkoj javnosti dojmilo anahronističkim, budući da su široki krugovi njemačke javnosti preuzeli na sebe odgovornost za zločine počinjene u ime njemačkog naroda. „Dobrovoljno“ sudjelovanje njemačkog stanovništva“ Goldhagen je morao relativirati zbog uvjeta terora i pritiska na svakog pojedinačnog građanina, glasi kritika njemačkih povjesničara: Michael Schneider, Die "Goldhagen-Debatte" : ein Historikerstreit in der Mediengesellschaft.- [Electronic ed.]. - Bonn, 1997 Electronic ed.: Bonn: FES-Library, 1998: na: <https://www.fes.de/fulltext/historiker/00144.htm> (pogledano 17.8.2022.) – Sažetak kritike povjesničara na račun Goldhagenovih teza: Bundeszentrale für politische Bildung, Vor 80 Jahren: Die Wannsee-Konferenz na: <https://www.bpb.de/kurz-knapp/hintergrund-aktuell/240926/vor-80-jahren-die-wannseekonferenz/> . (snimljeno 19.1.2022).

⁷ Pojam „Robovski radnici“ nalazi se u internim dokumentima nacističkih planera „Arbeitseinsatz“, regrutiranja radne snage u okupiranim i anektiranim predjelima i zemljama Europe. Zatočenici nacističkih koncentracijskih logora Dachaua i Buchenwalda i koncentracijskog logora za mlade (Uckermark, Moringen), uglavnom „politički“

definitivno rušili mit kojim su se "umirili" Nijemci: Da nisu znali, da nitko nije mogao slutiti što se događalo unutar zidova i žica logora i da „obični Nijemci“ nisu mogli spriječiti ništa niti se usprotiviti zločinima. Goldhagen u skladu sa svojom argumentacijom upozorava da upravo marševi smrti dokazuju kako nije uvijek bilo u pitanju pritisak odozgo, da su Nijemci dobrovoljno sudjelovali. Goldhagen je zaključio da Holokaust nije bio plan osmišljen od malobrojnih zločinačkih pojedinaca ili ideološki sluđenih zločinaca, nego "djelo cjelokupnog naroda": nesporno je sudjelovanje civilnog stanovništva u okrutnostima protiv ljudi iz kolona, ljudi koji se više nisu mogli braniti. „djelo Njemačkog mentaliteta“, "*mentaliteta eliminacijskog antisemitizma*", koji je zahvatio Njemačku još u 19. stoljeću i polučio nacistički program "Konačnog rješenja".

Goldhagen se slaže s Blatmanom da su „marševi smrti“ sastavni dio Holokausta. No, Blatman ne prihvaća Goldhagenovu periodizaciju: da su između 1942. godine postojale dvije faze. Prema Danielu Goldhagenu zločini počinjeni tijekom marševa, predstavljaju „zadnju fazu rješavanja židovskog pitanja“, „kulminaciju“ fanatičnog i ubojitog antisemitizma⁸ – „zadnju fazu“ zato što je Goldhagen utvrdio dvije prethodne faze „premještanja“ Židova u sklopu nacističkog naseljavanja Istoka i – s time povezano – premještanja nenjemačkog stanovništva u udaljene krajeve („*resettlement program*“ i „*demographic engineering*“⁹): najprije iz Njemačke u Poljsku i čak na sovjetski teritoriji, od 1938. godine na dalje, zatim premještanja Židove prisilne radnike i radnice, prema potrebama ratne industrije: U sklopu tih „premještanja“ ljudi su također bili natjerani da prohodaju i na veće udaljenosti, gotovo pod istim uvjetima kao i na „evakuacijskim marševima“ – bez hrane ili samo oskudno opskrbljeni. Blatman podsjeća na to da su ti „premještaji“ služili političkim i vojnim potrebama, imali su svrhu i cilj – za razliku od onih uoči prodora Crvene Armije u Istočnoj Poljskoj, koji su, kako se iz rekonstrukcije Blatmanove kronologije može iščitati, protekli u panici SS-ovske logorske uprave, i njezinu nastojanju uništiti ama baš sve tragove zločina, pa i Židove.

– komunisti, sovjaldemokrati, protivnici nacionalsocijalista, „neprikladni“ elemente nacionalsocijalističkog društva – zatočeni su, kako bi ih koristili kao „radne robove“ („Arbeitssklaven“): Arnold Tooze, Oekonomie der Zerstörung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus., S. 591-633.

⁸ D. Blatman, Death marches. str 416.

⁹ D. Goldhagen, Hitler's Willing Executors. Str 110.- Ovaj program je bio diskutiran na Wannseeškoj konferenciji (20. siječnja 1942. godine). Za njemački narod „Lebensraum im Osten“ („Životni prostor na Istoku“, slavenski narodi služiti će kao robovi, a Židovi će se istrijebiti teškim prisilnim radom. Najžilaviji, najvitalniji elementi među njima će se morati podvrgnuti specijalnom tretmanu („werden einer Sonderbehandlung zugeführt werden müssen“): Bundeszentrale für politische Bildung, Vor 80 Jahren: Die Wannsee-Konferenz na <https://www.bpb.de/kurz-knapp/hintergrund-aktuell/240926/vor-80-jahren-die-wannseekonferenz/> (snimljeno 19.1.2022).

„Premještanja“ su trajala do druge polovine 1944. godine.¹⁰ U drugoj polovini 1944. godine situacija je potpuno drugačija – Nijemci, pa i oni najzadrtriji gaulajteri u „Generalgouvernementu“ postali su svjesni da Nijemci više nisu gospodari povijesti, da rat na Istoku više nije u njihovim rukama. Blatman proturiječi Goldhagenu: nema kontinuiteta između prvih „premještanja“ i kasnijih „preseljenja“; marševi 1938/1939. godine nisu imali ništa zajedničkoga s onima, s kojima su Židovi i 1944. godine natjerani iz porušenih logora Sobibor, Treblinka, Belzec, Majdanek, u Auschwitz: To su bili „marševi“ naređeni – prema Blatmanu - ne da ih se unište, nego da ih se muče¹¹ Prvenstveno pak je prepoznatljiva panika uprave logora, nastojanje skloniti preživjele, žive očevice zločina, od Crvene Armije. Upravo to je bila svrha „evakuacijskih marševa“.

To se tijekom 1945. godine događalo ne samo na Istoku, nego i u prodoru Zapadnih saveznika: William Hitchcock skupljao je izvješća i o logoru Bergen-Belsenu. Premda potreseni i nijemi nad strahotama, saveznički vojnici nisu mogli „prepoznati“ čovjeka u likovima, koji su ondje ležali, koji nisu reagirali, tako da vojnici nisu bili sigurni, jesu li mrtvi ili još živi. Nije moglo biti čak ni empatije, prevelik je bio i šok, pomiješan s gađenjem i odbojnošću zbog izgleda tih likova.¹²

Zatočenicima koji su se na zapovijed za „evakuaciju“ morali krenuti u zimsku noć od 17. na 18. siječnja 1945. našlo se 108 Jugoslavena od 168 jugoslavenskih zatočenika Auschwitza.¹³ Nekolicina jugoslavenskih Židova, koji su ostali živi zato, što su mogli raditi, dijelila je sudbinu otprilike 60.000. zatočenika iz Auschwitza, koji su krenuli na marševe u različite pravce. Malen broj njih opisao je surovosti tih marševa: Boris

¹⁰ D.J.Goldhagen, *Hitler's Willing Executors*. Str.110.- Godine 1938. austrijski Židovi deportirani su na granicu između Poljske i Sovjetskog saveza i protjerani uz pucnjeve na sovjetski teritorij: „Otiđite svojoj komunističkoj braći“: Jonny MOSER, Österreich: In: Wolfgang BENZ (Hg.), *Dimension des Völkermordes. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. (München 1991), München 1996, str. 67–94. To isto se dogodilo i Židovima poljskog porijekla, nastanjenima u Njemačkom Reichu godine 1939., Sovjeti su ih oružjem vratili natrag u Generalgouvernement, jer su štitili staru njemačko-sovjetsku granicu.

¹¹ D.Blatman, *Death marches*, str. 9.

¹² William Hitchcock, „Liberation. The Bloody Way to freedom in Europe 1944-1945. Napose poglavlje o dolasku Savezničkih vojsku u logore, Bergen-Belsen, D.Blatman, *Death marches* str. 164.

¹³ T.Žugić – M.Milić, *Jugoslaveni u koncentracionom logoru Auschwitz*. Str. 51.

Routes of the death marches from the concentration camps Flossenbürg, Natzweiler, Mittelbau-Dora, Dachau, Buchenwald and various outlying units. U ovoj rubrici– signatura DE ITS 5.3.2. Tote 82 – zabilježeni identificirani mrtvi Sovjeti, Poljaci, Norvežani, Danci i pripadnici Baltičkih zemalja, no ne i Jugoslaveni.

Braun, mladić iz Đurđevca¹⁴, Tamas (Tomislav) Schwarz iz Murske Sobote¹⁵, Oto Konstein¹⁶, Đorđe Lebović iz Sombora¹⁷, Ivan Ivanji iz Zrenjanina¹⁸, Magda Pichler¹⁹ i filmski režiser i Oscarovac Branko Lustig (Osijek-Zagreb)²⁰, ostavili su povjesničarima svoja svjedočanstva - a detalji o marševima smrti su se na neki način „izgubili“ u povijesti logorske svakodnevnice. I u drugim koncentracijskim logorima našli su se jugoslavenski zatočenici i zatočenice, Židovki, Židovke, ali i Nežidovi: Ravensbrück je bio „logor Slovenki“: slovenske partizanke, „banditkinje“, žene-taoci zbog toga što su se članovi njihovih obitelji nalazili u partizanima, ili su partizanima pomagali. Među njima se našle i Romkinje. Svjedočanstva nekih koje su pristale porazgovarati o logoru i o maršu iz logora u Buchenwald, kad se Ravensbrück evakuirao²¹, skupila je talijansko-slovenska povjesničarka i novinarka Dorica Makuc.²² Oleg Mandić iz Opatije, danas devedesetogodišnjak koji je nakon oslobođenja iz Auschwitza svoj život posvetio prosvjećivanju svojeg naroda, poglavito mladih generacija, o naravi nacionalsocijalizma i svim strahotama njihove vladavine, poslao je autorici opširan opis svojih iskustava iz Auschwitza, kamo je 1944. godine bio deportiran s majkom i bakom („babuškom“, jer je bila ukrajinskog porijekla). On je nakon mjesec dana boravka u

¹⁴ Borisov osobni opis deportacije iz Podravske domovine u Auschwitz, prisilni rad, pogibije majke i sestre u plinskoj komori, premještanja s radnog mjesta na radno mjesto, naposljetu pokret na „evakuacijski marš“ i kraj marša u Buchenwaldu, odakle se živ vratio u Jugoslaviju: Mario Braun, Skupljajući krhotine života U. Jasminka Domaš, Ako Tebe zaboravim. Zagreb 2018, str. 33-57.

¹⁵ Marijan Toš, Zgodovinski spomin na prekmurske Judje. Ljubljana 2012, str. 140).

¹⁶ Nataša Maksimović Subašić, Priča o sudbini jednog posebnog čovjeka, Uoči Hanuke u Židovskoj općini Zagreb održana je projekcija dokumenarnog filma „Da se ne zaboravi“, redateljice Ljiljane Jović o sudbini posebnog čovjeka – gospodina Ota Konsteina, jednog od rijetkih hrvatskih Židova koji je preživio logore smrti Auschwitz i Bergen-Belsen. U „Ha-Kol“, Zagreb, br. 108, siječanj/veljača 2009 /tevet/šval 5697 st,r. 16,17.

¹⁷ Đorđe Lebović, https://www.laguna.rs/a1431_autor_djordje_lebovic_laguna.html (pogledano 20.8.2022.)

¹⁸ Ivan Ivanji r. 29.1.1929 u Zrenjaninu. U Aušvicu i zatim u radnim brigadama u Buhenvaldu (Buchenwald) je bio do travnja 1945. Njegovi romani: Schattenspringen, Das Kinderfrdulein i Der Aschenmensch von Buchenwald te pripovjetke Die andere Seite der Ewigkeit (sve izdate u bečkom nakladnom poduzeću „Picus-Verlag“) predstavljaju autorova sjećanja na te događaje: Autorova osobna informacija: ivanji@yubc.ne.

¹⁹ Eva Pichler (kći Magde Pichler), U sjeni Holokausta, u: J.Domaš, Ako Tebe zaboravim. Zagreb 2018, str. 109-134, ovdje 111.

²⁰ Biografski detalji u Židovski biografski leksikon, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=37615> (pogledano 7.8.2022.).

²¹ Himmler je izdao zapovijed za evakuaciju logora; datum zapovijedi nije poznat. Dne.30.travnja 1945. Crvena Armija je zauzela logor: <https://rememberliberation.stiftung-bg.de/befreiung-ravensbrueck/>.

²² Dorica Makuc, Le nostre ragazze vanno in Germania. La memoria slovena della deportazione femminile dal Goriziano /Primorska dekleta v Nemčijo gredo. Slovensko izdanje Nova Gorica 2005 s.201, 202; (talijansko izdanje Gradisca d' Isonzo 2008.).

Auschwitzu pod sovjetskom upravom, doslovce kao „*posljednji uznik Auschwitza*“ zatvorio logorska vrata iza sebe.²³

Na takva svjedočanstva se mora oslanjati povjesničar, koji želi rekonstruirati kronologiju marševa, postaja, uvjeta i okolnosti. Arhivske građe o samim marševima, naime nema: Očevici ispražnjenja logora Auschwitza, poput Oleg Mandić, postali su svjedocima, kako je SS već od studenoga 1944. godine uništavao arhivu i sve materijalne tragove njihovih zločina, uključivši plinske komore i dimnjake krematorija. Zadnji dimnjak pao je 26. siječnja 1945., samo dan prije ulaska Crvene Armije na areal logora Izjave pripadnika savezničkih vojski, koji su zakoračili na tlo nacističkih logora, sakupljene za Međunarodni tribunal za ratne zločine u Nürnbergu, koristili su i ovdje citirani povjesničari, pa se – u nemogućnosti da samo u arhivima u Londonu, Washingtonu i Moskvi istražim te vrijedne izvor – koristim se njima.

UN-ova agencija za obnovu i oporavak (UNRRA) prepoznala je važnost identificirati žrtve „marševa smrti“ i posvetiti im značaj „žrtava sui generis“, žrtava koje se ne smiju supsumirati pod „žrtvama koncentracijskih logora“. Koliko je, pak, teško doći do materijalnih tragova žrtava i do elemenata koji bi omogućavali identifikaciju nekih posmrtnih ostataka, pokazuje činjenica da je UNRRA samo na marševima smrti do jednog logora – Flossenbürga -radila je od 1946. do 1960.godine. Komisija je već 1946.godine pristupila ekshumaciji pronađenih pojedinačnih i masovnih grobnica duž glavnih prometnica Njemačke: Kad je Američka vojska dne. 23.travnja 1945. stigla na tlo ovoga logora, nalazilo se ondje još ca. 1500 teško bolesnih zatočenika, ljudi na samrti. Oni su pozdravili Amerikance transparentom „Prisoners Happy End. Welcome“. Većina logoraša je bila otjerana na marševe.²⁴

Ona je dala neke od „marševa“ „ponavljati“, u cilju dokučiti dinamiku marševa i okolnosti pod kojima su se oni odvijali. Rezultati postoje – samo za KZ Flossenbürg – a oni pune tri sveska čuvana u Arhivu *Međunarodne službe traženja Međunarodnog odbora Crvenog križa (International Tracing Service, ITS) Bad Arolsen* (Njemačka).

²³ Oleg Mandić je svoj život u slobodi sve do današnjeg dana posvetio prosvjećivanju, poglavito mladih, i učiti ih poštivanju slobode i demokracije. Aleksandra Kucelj Ilić, Oleg Mandić: 'Sve dok budem imao snage, neću odustati od promicanja istine', Novi list, Rijeka, 5. lipnja 2016. godine: Novi list, <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/oleg-mandic-sve-dok-budem-imao-snage-necu-odustati-od-promicanja-istine/> (2016-pogl. 21.2.2016, 20.1.2022, 10.2.2022).

²⁴ Die Befreiung des Konzentrationslagers Flossenbürg: https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/files/downloads/Arbeitsmaterialien_Verdraengung-Wiederentdeckung.pdf .

Oni po svoj prilici „*mrtvima vraćaju njihova imena*“²⁵ Jugoslavenskih žrtava u popisu identificiranih mrtvih sudionika nisam mogla utvrditi.²⁶

²⁵ Međunarodna služba traženja u Bad Arolsen (ITs) Međunarodni su dokumentacijski centar za nacionalsocijalističkog prograna i oslobođene preživjele: u arhivu su zabilježeni zatočnici koncentracijskih logora, strae prisilne radnike i radnice, poslijeratne „raseljene osobe („Displaced Persons“) . Arhiv raspoláže fondom od 30 milijuna dokumenata, s podacima za 17,5 milijuna ljudi., Den Toten ihre Namen zurückgeben: <https://arolsen-archives.org/news/den-toten-ihre-namen-zurueckgeben/> (27.1.2019 – 22.5.2022.).

²⁶ Imena sudionika marševa nalaze se u arhivu Međunarodne službe traženja Međunarodnog odbora Crvenog križa, Bad Arolsen: 5 Death Marches, identification of unkown dead and Nazi trials / 5.3 Death marches / Identification of unknown dead (Allied investigations, routes, identification of unknown dead) / 5.3.2 Attempted identifications /: Sovjeti, Poljaci, Norvežani, Danci i pripadnici Baltičkih zemalja.

I. Savezničko oslobađanje koncentracijskih logora i logora za istrebljenje Židova - Početak kraja ali ne i kraj Holocausta

Kad je Crvena Armija prelazila staru granicu između Njemačkog Reicha i Sovjetskog saveza, na tadašnjem području Generalgouvernemente, svi su tamošnji logori već bili ispražnjeni od zatočenika, barake i plinske komore u ruševinama; zatočenici koji su morali rušiti objekte, ubijeni su, nakon što je većina zatočenika natjerana na marševe u druge logore, najviše njih u Auschwitz. Malobrojni Židovi među ruševinama ispričali bi što se dogodilo²⁷. I malobrojni preživjeli natjerani su na hod prema Zapadu i dovedeni u Auschwitz. Njihovi marševi bili su već ne samo „evakuacijski marševi“, nego svjevrsni „marševi nasilja“ ili „marševi smrti“: razlika je bila u tome što su ti izgladnjeni, izmučeni ljudi hodali po još povoljnijim vremenskim uvjetima – za razliku od zatočenika iz Auschwitza, koji su evakuaciju i marševe započeli usred zime.

No, također i logoraši Auschwitza počeli su izlaziti u druge logore, tobože kao „zamjene“ za radnu snagu, iako je u drugoj polovini 1944. godine glavna industrijska postrojena već bila u ruševinama. Radile su – podzemne tvornice, koje su od 1943. godine na dalje bile hektične organizirane, naročito za proizvodnju „oružja za odmazdu“ („Vergeltungswaffen“, „V1“ i „V2“). Kolone su marširali od logora do logora: nemoguće je ustvrditi neki „plan putovanja“ i planiranje vremena, neka organizacija i priprema. Marševi tek pokazuju koliko je gusto njemački okupiranja Poljska i njemačka osvajanja na Zapadu tadašnje Rusije, ali i njemačke pokrajine u „Altreichu“ (u Njemačkom Reichu u granicama od 31. siječnja 1933. godine) bile premrežene logorima: logorima za ratne zarobljenike, radnim logorima za civilne (prisilne) radnike, koncentracijskim logorima za protivnike nacističkog režima, za razne „izopćene“ skupine (homoseksualce, Jehovine svjedoke), logore za „pod-čovjeka“ i, naposljetku, logore za „provedbu Konačnog rješenja židovskog pitanja“: sustav od 24 „glavnih logora“ i 730 logorskih ispostava, u kojima su zatočenici i zatočenice bili držani bez iznimke pod katastrofalnim uvjetima.²⁸

Iz Auschwitza su logoraši većinom u noći od 17. na 18. siječnja 1945. godine napustili logor i krenuo u zimsku noć, na marš koji će se tijekom narednih mjeseci ponavljati sa zatočenicima drugih logora, iz mjesta u mjesta, iz logora u logor, bez cilja, bez

²⁷ Povijest tih logora u Poljskoj: Hannah Jünker, Koncentracijski logori. str. 245-37.

²⁸ Martin Clemens Winkler, Todesmärsche 1945., U: Historisches Lexikon Bayerns. Na: [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Todesm%C3%A4rsche_\(1945\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Todesm%C3%A4rsche_(1945)). (pogledano 11.8.2022.).

organizacije, bez da se u tim hodanjima prepoznaje drugačija svrha od one samoj sebi. *“Dante's Hell was a paradise in comparison with that”*, napisat će 1945. jedan od preživjelih tih marševa, Salomon Herzberg iz Budimpešta, svome bratu u SAD.²⁹

Potresenosti sovjetskih vojnika – uglavnom mladića nisu opisali samo povjesničari, nego je postala siže književnika, koji su dijelili logorsku sudbinu s 1,1 milijuna žrtava (koliko ih je stradalo samo u Auschwitzu): I Primo Levi (1919-1987.), koji među bolesnicima u Auschwitzu izmaknuo “evakuaciji”, ostavio je svoja svjedočanstva o stvarnosti “oslobođenja” Auschwitza: *„Se questo e un uomo“* („Zar je to Čovjek“; 1947.godine), „dokumentacija“ njegova doživljavanja Auschwitza, i *„La tregua“* („Smiraj“, 1963. godine), koji tematizira njegov povratak iz logora smrti.³⁰ Elise Wiesel (r.1928) u svom romanu *„La Nuit“* (Nobelova nagrada 1986) i Imre Kertesz (1929-2016.), u svom romanu (autobiografskog žanra) *„Čovjek bez sudbine“*, za koju je 2002. godine dobio Nobelovu nagradu) dijeli logorska iskustva dječaka u Buchenwaldu, te proučavaju izvor snage i prilagodbe svim strahotama logorske svakodnevnice, ali i onih kojih su „polumrtvi“ stigli u logore, gdje će bez posebnih emocija dočekati slobodu.

Sovjeti su najprije nailazi na 600 leševa, već u stanju raspadanja. Kako ni Sovjeti, niti zapadni saveznici u logorima nisu zatekli veće skupine Židova, isprve ove logore nisu doveli u vezu s Holokaustom. Tek su informativni razgovori sovjetskih, američkih i britanskih okupacijskih vlasti sa zatečenim logorašima razotkrivali događaje prije uništavanja logora, tako da su postepeno dokučili dimenzije počinjenih zločina. I osloboditelji nisu uspjeli u tim ljudskim likovima otkriti nešto iole ljudskoga, samo se osjećalo gađenje, zgražavanje. Tek je mjesec dana nakon prvog ulaska sovjetskih vojnika na područje logora Auschwitz sovjetsko zapovjedništvo logora dovelo sovjetski televizijski tim s redateljem Aleksandrom Woronkowom , koji je imao snimiti (navodni) “oduševljeni doček što su ga logoraši priredili Crvenoj Armiji”: Scena je bila namještena; redatelj filma, koji je služio kao dokumentarac Međunarodnom sudu u Nürnbergu, priznat će tamo da ni do kraja života neće uspjeti izbrisati traumatične slike prvog susreta sa Auschwitzom. U novije vrijeme se bivši sudionici „evakuacijskih marševa“ pokazuju voljnima iznijeti svoje doživljaje u nekoliko televizijskih dokumentaraca emitiranih od njemačkih kanala povodom godišnjih Međunarodnih

²⁹ Salomon Herzberg, Budimpešta, svom bratu u SAD. U. Daniel Blatman, Death marches. The Final Phasis of Nazi's Genocide. Jeruzalem 2013, str. 88-90.

³⁰ Primo Levi, *La tregua*. Na: <https://icsersale.edu.it/wp-content/uploads/sites/516/Levi-La-tregua.pdf> 2).

spomen dana za oslobođenje Auschwitza, oni tek sada progovore o postajama tih marševa, pretrpjelim patnjama i o oslobođenju što su ga dočekali daleko od Auschwitza, u jednom od više od stotina logora i logorskih ispostava na teritoriju „Altreicha“ (tj. Njemačke u granicama od 31.1.1933. godine).

I. 1. Raspad sustava logora za istrebljivanja

Kad je Auschwitz „pao“³¹, kad se njime domogla Crvena Armija, dne.27. siječnja 1945. godine, nije to bilo prvi signal za „početak kraja“: Auschwitz nije bio prvi logor, koji se uoči približavanja Crvene Armije urušio. Prije Auschwitza, uništeni su i logori u kojima je od 1942. do 1943. provedena „Aktion Reinhard(t)“³². Logore za istrebljenje Židova Majdanek, Sobibor, Belzec, Chulmo i Kaunas sami su zatočenici u ljetu 1944. godine morali uništiti, da bi nakon savršenog čina i sami bili ustrijeljeni. Na Pohlovo inzistiranje Himmler je dao „evakuirati“ logor ;Majdanek već 1. travnja 1944. godine i brisanje svih tragova: 84 djece i nekoliko žena odvedene su u Auschwitz i ubijene u plinskim komorama. 1150 poljskih i ruskih zatočenika prebačeno u Natzweiler-Struthof (Elsass), a 500 od njih iz Natzweilera u Bergen-Belsen. Daljnjih 800 Poljaka i ruskih zarobljenih je nekoliko dana kasnije odvedeno u Grossrosen južno od Danziga (Gdanska), pa dalje u Auschwitz. Dne 19.4.1944.godine transport sa ženama iz Majdaneka prebačen je u Ravensbrück.³³ Službeni dokumenti s prepiskom raznih službi ophođenju s logorima i dokazima zločina, uništeni su, tako da nije moguće utvrditi tko je kada zapovijedao rušenje zgrada do temelja i uništavanje dokumentacije.³⁴ Ispražnjenje logora rasutih diljem Njemačkih istočnih predejla („Deutsche Ostgebiete“) stajalo je živote 2000 mađarskih Židovki od njih 5000, koje su u tim predjelima radile na krčenje šumova kao robovske radnice u industrijskim pogonima. Nakon uništavanja logora, oni su surađivali s domaćim Židovima na uklanjanju građevinskog materijala. Radni uvjeti bili su za njih smrtonosni. Preživjele Židovke prebačene su u zapadnije poljske logore, Natzweiler Struthof kod Strassburga (Elsass) i sve do Neuengamme kod Hamburga. Sovjetski vojnici nisu uspjeli otkriti grobove uz cestu, niti samo površno pokopane leševe, ili masovne grobnice. To su još bila „prebacivanja“ radne snage, radi potrebe ratne privrede.³⁵ Ovakvi „premještaji“bili su još – cum grano salis“ – uvjetovani potrebama industrije, koja je 1944. godine još radila. Tada pratitelji transporata uglavnom nisu ubijali – barem ne toliko bjesomučno kao što će to učiniti u pravim „evakuacijskim marševima“. Trebat će imati na umu eskalaciju straha i panike nacističkih vlasti kad se fronta približavala, a njemački Wehrmacht nije više u stanju zaustaviti njihov prodor, i na područja, gdje logori, leševi i masovni grobovi, kao više stotina još živih svjedoka zločina dočekuju neprijatelje kao osloboditelja.³⁶

Kad je Crvena Armija u ljetu 1944. godine kročila na areale tih logora, naišla je na ruševine, i na nekolicine bivših zatočenika zadržanih ondje na otklanjanju posljednjih

³¹ Opis „Oslobođenja koncentracijskog logora Auschwitz-Birkenau“ i logorskih ispostava Strzelecki Andrzej, The Evacuation, Dismantling and Liberation of KL Auschwitz. Auschwitz, Auschwitz-.Birkenau State Museum 2001.

³²Yitzhak Arad, „Operation Reinhard“: Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka.

U. Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/articles/academic/operation-reinhard.html> (pogledano 3.8.2022.).

³³ D.Blatmann, str. 57- 59.

³⁴ Jedino je dokumentacija Mauthausena – cca. 2000 dokumenata – očuvana i povjerena Arhivu Spomen-muzeja Auschwitz. Tomislav Žugić – Miodrag Milić, Jugosloveni u koncentracionom logoru Auschwitz. Beograd 1986. str. 16.

³⁵ D.Blatman, Death marches, str.60-62.

³⁶ Ibid.

tragova.³⁷ Iz njih su radno sposobni logoraši natjerani na marševe u druge logore u Generalgouvernementu i na području Reichsgaua Wartheland: to su već bili prvi „evakuacijski marševi“, koji će ostati u sjećanju svim sudionicima kao „marševi smrti“, jer su stražari nemilosrdno upucali svakoga tko se iscrpljen srušio ili pokušavao tek malo istupiti iz kolone, ne bi li se odmorio uz rub ceste. O tim prvim marševima se malo zna, jer su zatočenici većinom ostavljeni u Auschwitzu, kad su se stražari na huk sovjetskih oklopa razbježali. Uvjeti u kasno ljeto i u jesen još su uvijek bili klimatski podnošljivi, neusporedivo bolji nego marševi koji su iz Auschwitza morali krenuti u noći od 17. na 18. siječnja, a u sporednim ispostavama koji dan kasniji.³⁸

Iz Auschwitza su manje skupine zatočenike otpremljene dalje prema Zapadu, još uvijek s namjerom da gdje god treba, neka budu uključeni u ratnu industriju. Radna snaga bila je prijeko potrebna: Od 1943. godine Njemačka je doživljavao teške udarce na Istoku, s gubicima ljudstva kakve sva regrutiranja svih ljudskih rezervi više nisu uspjela neutralizirati, iako je njemačka ratna industrija pojačavala nemilosrdno iskorištavanje radništva – ratne zarobljenike, ali i radno sposobne Židove. Industrija je radila unatoč koordiniranim zračnim napadima britanskog zrakoplovstva nad njemačkim industrijskim centrima, te Američkih snaga nad Austrijskom industrijom (kamo su se 1942. i 1943. prebacili industrijskih pogoni najvažnijih industrijskih poduzeća; no, u jesen 1943. počeli su američki zračni napadi nad Austrijom. U ljetu 1944. počinje evakuiranje svih vojnih poduzeća iz područja Generalgouvernemente, s planom zaustaviti evakuaciju na „Nibelungen—Linie“, na rijeci Neisse. Glavni ured za zrakoplovstvo počeo je razmještati neke ključne pogon u podzemne tvorničke hale, što su ih prisilni radnici u žurbi i pod nehumanim radnim uvjetima ukopali u planinske predjele.³⁹ To je zahtijevalo i evakuaciju radnika tih pogona zajedno s njima, i to sve pod pritiskom Crvene Armije koja se početkom srpnja 1944. godine približavala Lublinu, Gestapo je oko 20. srpnja 1944., kad se Crvena Armija našla u Lublinu (a na Hitlera izvršen bombaški atentat) u najvećoj mogućoj žurbi „ispraznio“ sve zatvore i logore u „Altreichu“ (u Njemačkoj u granicama od 31. siječnja 1933. godine) i u Austriji, te je koncentrirao tako regrutirani radnu snagu u Mauthausenu i u Auschwitzu, odatle se

³⁷ A. Tooze, *Ökonomie der Zerstörung*. Str. 729.

³⁸ D. Blatman, *Death marches*, 712, 713.

³⁹ Miroslav Sikora. *Oberschlesien. Die Waffenschmiede des „Dritten Reiches.“* Die Rüstungsindustrie in Oberschlesien während des Zweiten Weltkrieges. Hrsg. Von Helmut Maier. Essen, 1. Auflage 2014. Str. 444-461; https://www.academia.edu/29291507/Waffenschmiede_des_Dritten_Reiches_Die_deutsche_R%C3%BCstungsindustrie_in_Oberschlesien_w%C3%A4hrend_des_Zweiten_Weltkrieges (29.10.2014- pogledano: 6.8.2022.).

radnici raspoređivali u nove industrijske pogone. Od srpnja do rujna 1944. je otprilike 20.000 Poljaka, Rusa i Čeha – robovski radnici, raspoređeni u Reichu. Istovremeno su se i transporti grčkih, mađarskih i zapadnoeuropskih Židova⁴⁰, koji su u drugoj polovini 1944. još stizali u Auschwitz, „selektirali“ i radno sposobni Židovi prebacivani su od pogona do pogona.⁴¹ Od ljeta 1944. do siječnja 1945. iz triju je matičnih logora Auschwitza preseljeno otprilike 65.000 zatočenika, *“zbog potrebe za radnom snagom u Reichu“*:

Od kraja 1943. godine SS je zajedno s ministarstvom zrakoplovstva i ministarstvom za naoružanje dao graditi gigantske podzemne hodnike i hale, u kojima su na desetke tisuće robovskih i prisilnih radnika bili zaposleni bez odmora, bez odgovarajuće prehrane, bez minimalnih uvjeta za život: Dora-Mittelbau i Mittelbau-Nordhausen, Peenemuende na teritoriju Reicha uzimali su radnike iz koncentracijskog logora Sachsenhausena – onamo je iz Auschwitz-Birkenaua dospio Edi Bier, Zagrepčanin, deportiran iz Zagreba 4.5.1943. godine iz Oranienburga Spasio se.⁴² Ispostave logora Mauthausena u Melku na Dunavu, Gusen i Ebensee, gdje su postojale podzemne tvornice, ispostave pogona Peenemuendeja, koristili su se robovskim radom zatočenika logora Mauthausena⁴³. Podzemni rad iscrpljivao je radnike do zadnjeg trenutka njihova života, uz izgladivanje i drakonsko discipliniranje za podbačaje, zatočenici su platili životima neljudske uvjete rada i „vegetiranja“. Zato je u tim podzemnim tvornicama vladala nepresušna potreba za kontinuiranim dovozom novih snaga iz drugih logora.⁴⁴

Auschwitz se u drugoj polovini 1944. godine, kad je odande poslano 65.000 zatočenika na rad u razne tvornice⁴⁵, neprestance punio: stizali su transporti iz Slovačke, Mađarske, te Solunski, makedonski i bugarski Židovi.⁴⁶

⁴⁰ Vidi Popis deportacija 1941-1945 u prilogu.

⁴¹ A.Tooze, Ökonomie der Zerstörung. St – 721.

⁴² M.Braun, Skupljajući krhotine. Str. 50.

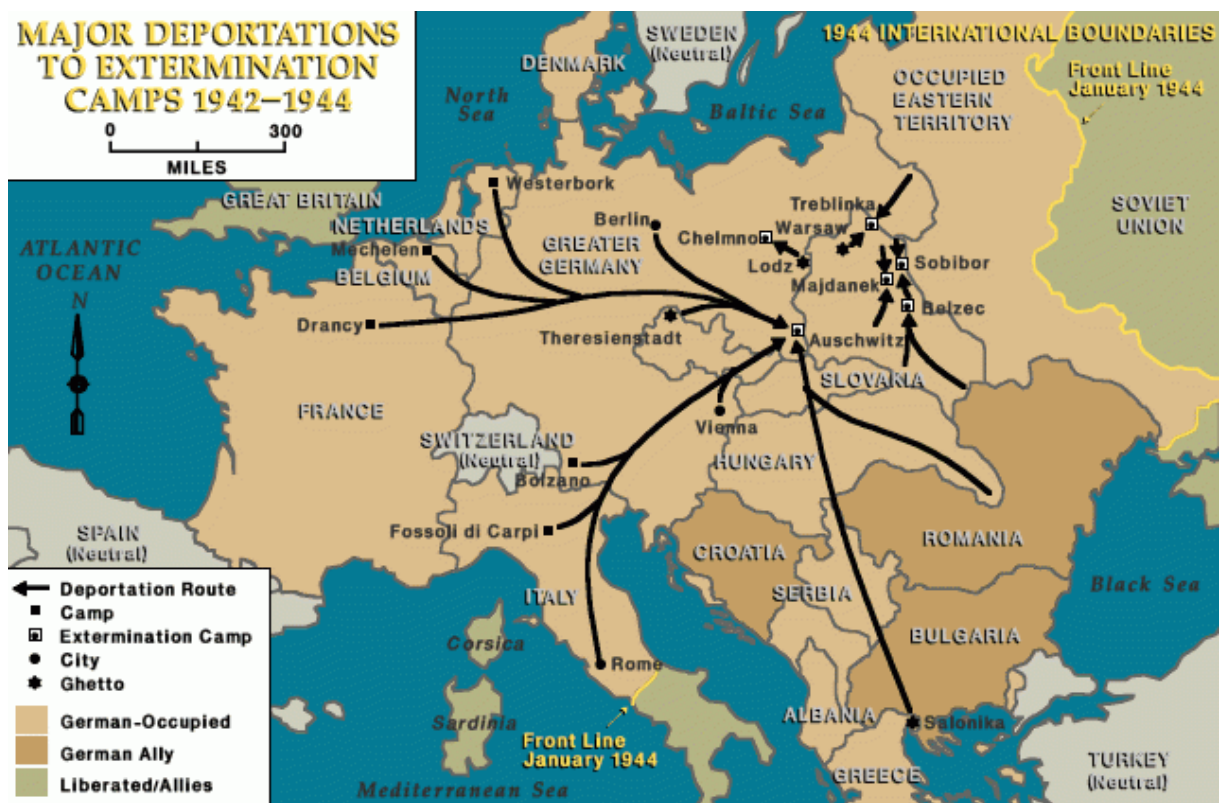
⁴³ Mauthausen Memorial- KZ Gedenkstätte: Unterirdische Rüstungsverlagerung: <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Gusen/Das-Konzentrationslager/Zwangsarbeit/Unterirdische-Ruestungsverlagerung> (bez datuma - pogledano 6.8.2022).

⁴⁴ Mauthausen, Memorial/KZ-Gedenkstätte. Das Konzentrationslager Mauthausen 1938-1945. <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Wissen/Das-Konzentrationslager-Mauthausen-1938-1945/Lager-SS-und-Bewachung> (pregledano: 17.7.2022.). Arhiv Međunarodne službe traženja Međun. Odbora crvenog križa Bad Arolsen, 1.1.26.1. Befreiungsliste (popis oslobođenih zatočenika konc. Logora Mauthausen, više narodnosti, popis je sastavljen poslije rata): ID: 1311676. DeepLink: <https://collections.arolsen-archives.org/undefined> .

⁴⁵ D.Blatmann, Death marches str. 80.

⁴⁶ Vidi popis novih transporata u logor Auschwitz.

Glavni ured za zrakoplovstvo (pod vodstvom Heinricha Göringa) bio je prisiljen razmišljati o razmještanju i sklanjanju tvornica u velikim razmjerima, a ne samo u gradu po gradu: s time povezano postavljalo se pitanje, kako dalje s logorima. Početkom 1944.godine Crvena se Armija već bila približila staroj sovjetsko-njemačkoj granici, a tijekom proljeća prešla je i brzo prodirala prema Zapadu. Kad se početkom srpnja 1944. godine Crvena Armija približila Lublinu, Gestapo je oko 20. srpnja „ispraznio“ sve zatvore i logore, Mauthausen i Auschwitz postali su velikim rezervoarom radne snage: Od srpnja do rujna je otprilike 20.000 Poljaka, Rusa i Čeha – robovske radnike – odvedeno iz Auschwitza u druge logore Reicha. Grčki, mađarski i zapadnoeuropski Židovi prebacivani su od logora do logora za robovski rad u teškoj industriji.

Izvor: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/de/map/major-deportations-to-killing-centers-1942-1944>

I. 2. Deportacije u logor Auschwitz

Godina, razdoblje	Logor	nacionalnost žrtava	Broj žrtava
X/1941-IX/1942	Auschwitz – Birkenau	Židova i Židovki iz Norveške iz Beča iz NDH iz Westerborka, Nizozemska	770 osoba 5000
Proljeće 1943	Auschwitz– Birkenau	Drancy (Franc.) Westerbork (Nizoz.) Mechelen i Malines (Belgija) Solun (Grčka) Hrvatska (NDH)	65.000 60.000 25.000 (do 1944.godine) 4.000
Jesen 1943	Auschwitz – Birkenau	Židovi iz Sjeverne Italije, Slovenije i NDH, iz okupirane Makedonije (bugarske okup.) deportirani su preko Skoplja	8000 7000 7000
Jesen 1943	Chelmno	Bugarski Židovi	4000
1944.god.	Auschwitz - Birkenau	Njemački i poljski Ž.iz Varšavskog geta i geta u Lodžu (deportirani 1942.godine), Židovi iz Dalmacije i bivši zatočenici logora Kampor, Židovi iz Hrvatskog i Slovenskog Primorja, iz Rižarne San Sabba/Trst Ca. 400.000 mađarskih i 55.000 slovačkih Židova	
Siječanj 1945	Auschwitz-Birkenau	Bečki Židovi i zatočenika logora Terezino	Ca. 2000

Šef SS-a Heinrich Himmler je od proljeća 1944. „glasno“ razmišljao o potrebi premještanja samih logora, ne samo logoraša, u cilju skloniti ih od dohvata neprijatelja. Naredbom iz ožujka 1944. godine (za koju pak nikad nije pronađen napisana potvrda), Himmler je naznačio potrebu premještanja logora sa Istoka Poljske na teritorij Reicha – u cilju očuvanja radne snage. Za Židove Himmler je – prema usmenoj predaji⁴⁷ Himmlerova suradnika, inspektora koncentracijskih logora Richarda Glücksa⁴⁷ – u tom kontekstu naglašavao: „štititi Židove“, „pažljivo postupati s njima“. U opreci s Hitlerovom opsesijom „uništiti Židove“, Himmler se kolebao, jer jedan od najutjecajnijih SS-ovaca, Oswald Pohl⁴⁸, „idejni otac“ zapošljavanja Židova prije ili umjesto istrebljivanja, znao je predvidjeti gospodarsku štetu uslijed potpunog istrebljenja Židova, poglavito s obzirom na tijek rata na Istoku, koji se pokazao sve nepovoljnijim po Njemačku⁴⁹ Himmleru je nedostajalo i političke i gospodarske dalekovidnosti: Po njemu „Židovi troše resurse hrane, dok njemački narod i radništvo gladuju“, jer je racionalizacija živežnih namirnica u korist vojnika na fronti za civilno stanovništvo bilo manje nego tijekom Prvog svjetskog rata.⁵⁰

S druge, pak, strane, Himmler je ponekad dao slutiti da sa Židovima planira neki „deal“. Prema nepotvrđenim glasinama Himmler je dekretirao da *niti jedan zatočenik ijednog koncentracijskog logora ne smije pasti u ruke neprijateljima*, ali da se „Židovi moraju poštediti daljnjeg progona“, da *smjesta treba obustaviti provedbu Konačnog rješenja Židovskog pitanja*. Prema također nepotvrđenim „naredbama“ Himmler je odredio *poštedu Židova i odustajanje od progona*, što će Njemačkoj osigurati *povlaštenu poziciju u pregovorima sa Saveznicima*. Nadalje je Himmlerova „okolina“ špekulirala s time da je Himmler Židove kanio koristiti kao „polog“ za dobivanje oružja od zapadnih Saveznika, te da će Židove ili sve logoraše koristiti kao *živi štit u slučaju savezničkih napada na institucije Reicha ili kao „kusr“ za blaži tretman Njemačke u pregovorima sa Saveznicima; ili će se svi logoraši ubiti kako se u slobodi ne bi osvećivali*

⁴⁷ Richard Glücks (1889-1945): Inspektor koncentracijskih logora; nezainteresiran za svoju funkciju.. Godine 1945. počinio je samoubojstvo, progutavši kapsulu cijankalija: <http://www.holocaustresearchproject.org/holoprelude/glücks.html> (bez datuma. – pogledano 6.8.2022.).

⁴⁸ Oswald Pohl (1892-1951), šef Glavnog ureda za gospodarstvo i upravo (Wirtschafts-Verwaltungshauptamt); osuđen na smrt od Tribunala u Nürnbergu; u zatvoru je objavio povijest svojeg preobraćenja („Mein Weg zu Gott“); knjiga se uz dopuštenje Katoličke crkve objavila i pojavila u javnosti. Nije priznao svoju krivicu, predstavljajući sebe „malim šarafčićem u aparatu“: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/oswald-pohl> (pogledano: 6.8.2022.).

⁴⁹ A.Tooze, Ökonomie der Zerstörung. Str 611-618.

⁵⁰ A.Tooze, Ökonomie der Zerstörung. Str. 628, 629.

stanovništvu. Jednu pismenu (navodno Himmlerovu) naredbu s nadjevkom 17. lipnja 1944. godine odaslao je Richard Glücks svim višim zapovjedništvima SS-a i Policije (Höhere SS-und Polizeiführer, HSSPF) u svim oblastima Reicha i okupiranih teritorija za „slučaj A“ („A-Fall“)⁵¹. „Slučaj A“ („A-Fall“) nije bio pobliže okarakteriziran, tako da su primatelji nagađali, misli li Himmler na „*neprijateljske napade na Nijemce*“, ili na „*savezničke napade na logore*“, ili pak na „*možebitne pobune logoraša*“, kakvih je bilo u Majdaneku⁵², ili na „*nemire u stanovništvu*“, ili ipak samo na bilo kakvo „vanredno stanje“.⁵³ Oswald Pohl, šef SS-ovskog „imperija“ pogona teške industrije⁵⁴ strahovao je za svoje tvornice i bojao se savezničkog zračnog napada na industrijski kompleks „Auschwitz – Monowitz“, na tvornice „IG-Farben AG“ (u njegovu osobnom vlasništvu)⁵⁵. No, tek je dne. 21.12.1944. godine Fritz Bracht, Gauleiter i Povjerenik Reicha za Gornju Šleziju odaslao konkretnu naredbu, pozivom na Himmlerov ukaz od 17.6.1944. Bracht je bio konkretniji: *Evakuirati sve ratne zarobljenike, prisilne radnike i zatočenike koncentracijskih logora, dovesti ih u Njemačku, u mjesta iz kojih bi mogli biti raspoređeni kao radna snaga*. Do prosinca Himmler je u nevezanim razgovorima svoju direktivu opozvao, pa izmijenio, nadodavši naredbu da „*sa Židovima treba postupati pozorno i čuvati njihove živote*“, iz čega su njegovi suradnici zaključili da Himmler računa na „deal“, sličan onome između Adolpha Eichmanna s Rezsöom

⁵¹ Odilo Globočnik (rođen u Trstu, učitelj), kasniji „provoditelj „čišćenja od Židova“ u Operativnoj zoni Jadransko primorje (1943/1944.godine), tada je bio šef SS-a u „Generalgouvernementu“/oblasti Lublin, gdje je postao naročito ozloglašenim zbog germanizacije i „demografske revolucije“, tj. zbog „preseljavanja“ negermanskog stanovništva“: Daniel Blatmann, *Death marches*. Str. 51.

⁵² „Erntedankfest“ („Festival žetve“) – masakr počinjen nad židovskim zatočenicima u Majdaneku, zato što su se neki pobunili protiv usmrćivanja zatočenika u plinskoj komori u Majdaneku (3. studenog 1943. godine). SS je pobuno krvavo ugušio, ubivši oko 18 000 Židova. Logoraši su istjerani iz baraka na glavnu ulicu logora kojima su pridruženi zatvorenici obližnjih logora. Kod mjesta gradnje novog krematorija, natjerani su da se svuku i legnu u velike jarke nakon čega su ustrijeljeni. Oni koji su preživjeli strijeljanje zakopani su živi ispod mrtvih tijela. Za kamuflažu zvukova, preko glasnih zvučnika puštala se glazba poput bečkog valcera i tanga. Nakon što je i posljednji logoraš ubijen, esesovci su se zaputili na slavlje. Ono što su slavili bio je najveći masakr u koncentracijskom logoru u jednom danu. H. Jünker, *Koncentracijski logori*. Na www.repositioirij.ffzg.....str.35.

⁵³ Ovo su pitanje pretresli i pravnici Međunarodnog tribunala za radne zločine u Nürnbergu, ne bi li odredili odgovornosti pojedinih nacističkih aktera. Zapovjednik logorskog sustava Auschwitz, Rudolf Höß, tada je tvrdio da se direktiva odnosila na bilo koje vanredno stanje, no da je direktiva bila povučena u siječnju 1945.godine, tako da otklonio odgovornost za HSSPOF, no drugi optuženik, Gerhard Maurer smatrao da je Himmler za slučaj uzbune zbog napada na logore svoju odgovornost htio svaliti na Glavni ured za gospodarstvo HSSPOF): D.Blatmann, *Death marches* str. 52-54.

⁵⁴ SS-ovi planovi za tešku industriju.

⁵⁵ IG-Farben, *Denkschrift*, S. 80.

Kastnerom u Budimpešti: židovske živote za pomoć u naoružanju“, ili čak s ublaženom kaznom u slučaju poraza Trećega Reicha.⁵⁶

Od druge polovine 1944. godine, niti Gaulajteri Gornje Šlezije i Warthelanda, a niti guverner okupiranja Poljske Hans Frank⁵⁷ nisu više mogli ignorirati činjenicu da se Crvena Armija približila području „Generalgouvernemente“ i Reichsgaua Wartheland u Poljskoj. Sve glasnije su se čule tutnje ruskih tenkova i brujanje zrakoplova Crvene Armije, otkad je u proljeće 1944. godine prešla prijašnju granicu između Sovjetskog saveza i Njemačke. Još negdje oko dana (neuspjelog) atentata na Hitlera, Speer kao ministar naoružavanja, kolegu u ministarstvu gospodarstva, visokim dužnosnicima SS-a i Gestapa, morao otvoreno reći da Njemačka u tadašnjem trenutku „više nije vladala situacijom, kao kad je pobijedila Francusku. Danas nama diktira neprijatelj“.⁵⁸ No do početka ruske zimske ofenzive (12. siječnja 1945. godine) odgovorni dužnosnici sjeli su krštenih ruku, kao paralizirani i kolebajući između potiskivanja straha i hektičnog aktivizma, kao što su kasnije priznavali sudu u Nürnbergu Hans Frank, nisu ništa poduzimali. Tek je 21. prosinca 1944. gaulajter Gornje Šlezije, preuzeo inicijativu, zapovjedivši svim još aktivnim logorima na svom području (a to su bili logori Auschwitz I-III) potpunu evakuaciju, s izuzetkom logora Golleschaua, 60 km jugozapadno od Auschwitza. Ondje su se nalazili kamenolomi i cementara, u vlasništvu SS-a, u kojima je u prosincu 1944. još radilo 1.100 zatočenika, od njih 1.000 Židova. No, u prosincu 1944.godine zatočenici većinom teretnim vlakovima otpremljeni u Mauthausenu – tj. u

⁵⁶ Dne. 25. travnja 1944 Adolf Eichmann dogovorio je sa Odborom za spašavanje Židova u Budimpešti Wa'adah oslobođenja milijuna Židova iz koncentracijskih logora, kad bi odbor Nijemcima stavio na raspolaganje 10.000 kamiona, 200 tona kave, dva milijuna sanduka sapuna i druge robe za potreba vojske. Odbor bi kamione predviđene za uporabu na Istočnoj fronti, morao nabaviti od Zapadnih saveznika. Eichmann je bio u dosluhu sa Himmlerom, koji je planirao, Hitleru iza leđa, sklopiti separatan mir sa Zapadnim saveznicima. „Dogovor“ nije nikad bio realiziran. No, Rezső Kasztner, Ökonomie der Zerstörung, str. 695.. koji je u Budimpešti nastupao kao opunomoćeni voditelj odbora Wa'adaha, uspio je nakon više mjeseci pregovora, iskupiti od Gestapa, 1670 mađarskih Židova i poslati ih dne. 6.12.1944. u Švicarsku. Poslije rata se Kastner zalagao za visoke članove nacionalsocijalističke partije. Iselio se u Izrael. Godine 1954.Malchiel Grünwald, ogorčeni desničarski samac, optužio ga je kolaboracije s nacistima. Kastner tuži ga zbog klevete, no sam je dospio pod optužbu: Sudac mu predbacio da je „svoju dušu prodao Sotonu“. Dne. 3. ožujka 1947. Fanatičan Židov upucao ga je. Der Mann der mit dem Teufel paktierte. Katja Iken, Judenretter Rezső Kasztner. Der Mann, der mit dem Teufel paktierte U: Der Spiegel, Hamburg, <https://www.spiegel.de/geschichte/judenretter-rezsoe-kasztner-a-949086.html> (19.8.2010.- pogledano 24.7.2022.

⁵⁷ Hans Frank (1900-1946), odvjetnik i nacionalsocijalist „Prvog sata“, guverner okupirane Poljske, tj. šef Generalgouvernemente. Osuđen od tribunala u Nürnbergu zbog zločina protiv civilnog stanovništva Poljske i za masovna ubojstva u logorima za istrebljenje. Smrtna presuda je izvršena 16.10.1946. godine., <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/hans-frank> (pogledano 7.8.2022.).

⁵⁸ D.Blattman, Death marches, str. 79.

logor na teritoriju Austrije, s udaljenošću od Golleschaua više od 1000 kilometara. Nije se utvrdilo tko je donio tu odluku, niti čim je ona bila motivirana – osim po tamošnjim podzemnim pogonima za proizvodnju rezervnih dijelova za zrakoplove. Tridesetsedma bolesnih zatočenika ostalo je sakriveni, strahujući da će biti ubijeni od SS-a, čim većina zatočenika napusti logor. Logor nisu porušili. Mala skupina zaostalih bolesnika dočekala ulazak Crvene Armije i svoj spas.⁵⁹

⁵⁹ D.Blatman, Death marches. Str. 79-82.

I. 3. Kraj Auschwitza –prijelaz na novu tehniku istrebljivanja

U opreci s pasivnošću gaulajtera i viših zapovjednika u centralama Generalgouvernamenta, SS-ova uprava logora Auschwitza nije čekala: Od listopada 1944 su stražari uništavali tragove masovnog ubijanja, iako se logor i dalje punio novim transportima s mađarskim, slovačkim, grčkim, pa i Židovima iz bivših jugoslavenskih predjela: Transporti pristigli u Auschwitz u drugoj polovini 1944. godine, nisu više bili registrirani; ljudi bi se iskricali iz vagona, izvršene su „selekcije“, pa su radno sposobni ukrcani na kamione za tvornice „IG-Farben-AG“ u Monowitzu i u pogone za izradu sintetičkog kaučuka (za zamjenu za prirodnu sirovinu za gumu) Buna⁶⁰ te u ugljenokop Buna.⁶¹ Tvornice su izgrađene upravo ondje, gdje su se Nijemci 1942.godine mogli pouzdati u to da zrakoplovi „Royal Air-Forcea“ neće stići tako daleko na Istok. Oni koji nisu „prošli selekciju“, usmjereni su prema zgradama s plinskim komorama.

Sami su zatočenici u Auschwitzu postali očevicima, kako su se krematorije digli u zrak. Zadnji dimnjak pao je tek 26.siječnja 1945., dan prije no što će Izvidnica Crvene Armije stupiti na tlo logora: „.....,„*Nakon mnogo mjeseci smo opet ugledali sunce, jer se vječni oblak krematorijskog dima raspršio*“ prisjetio se Oleg Mandić, „*historijski dokazani posljednji uznik Auschwitza*“.⁶² Kako su zatočenici čeznuli za vojnicima Crvene Armije, čije se brujanje čulo sve do logora – čulo se, a „*Rusa ni od korova*“, zapisat će Oleg Mandić u svom prikazu logorske svakodnevnice uoči sve 'bližeg dolaska Sovjeta. Prevelik je bio strah uznika da bi stražari, koji nisu mogli ne čuti, mogli izgubiti živce i suludo pucati u svoje žrtve. Zatočenici koji su radili u vanjskim objektima Auschwitza, u kompleksu tvornica „IG-Farben“ u Monowitzu i okolnim rudnicima. Maloljetnu Boris

⁶⁰ Poduzeća Buna izgrađena su u pogone za proizvodnju umjetnog kaučuka. . Ulaganja u pogone „Buna“ od 1940. godine izravno su služili za planiranje napada na Sovjetski Savez. Mjesto u blizini ugljekopa bilo je idealno i za to što se nalazilo uz dotoka rijeka, uz željezničku prugu i brze ceste, a mjesto je bilo selo „Oswiezcim“ – Auschwitz. SS je bio prisiljen izgraditi negdje koncentracijski logor za regrutiranje što više prisilnih radnika, jer se u Norveško stanovništvo bunilo protiv brutalnog odvođenja civilnih osoba na rad u Njemačku. Auschwitz je trebao služiti kao sabiralište poljske radne snage, a nakon napada na Sovjetski savez i za uključivanje sovjetskih radnika. „Buna“ je prijavila potrebu za osam do dvanaest tisuća radnika za izgradnju i montažu. Chemiewerke, str. 71.

⁶¹ BASF (= Badische Anilin und Sodafabrik), Ludwigshafen, Forced Labor: Forced Labor at the IG Farben Factory In Auschwitz. Extermination by labor. Tvornice su počele raditi u lipnju 1942. godine sa 600 zatočenika iz Auschwitz-Birkenau, da bi u lipnju 1944. godine dosegli maksimum s 11.000 radnika: <https://www.basf.com/global/en/who-we-are/history/chronology/1925-1944/1939-1945/zwangsarbeit-in-auschwitz.html> (bez datuma - pogledano 24.7.2022.).

⁶² Oleg Mandić u e-mail vijesti autorici .

Braun upućen je u taj pogon⁶³. Hrabri logoraši koristili su se i najmanjim odreskom papira da zabilježe svoja zapažanja, unatoč smrtnoj opasnosti da bi mogli biti otkriveni. Tada bi te bilješke prokrijumčarili van logora i u tvornice, gdje bi ih predali „vanjskim radnicima“, među kojih je bilo članova Poljskog pokreta otpora. Takva su svjedočanstva već 1942. godine pronašla svoj put u inozemstvo, sve do Londona i do SAD.⁶⁴

Izvori su i izjave vojnika Crvene armije, točnije Izvidnice Prvog korpusa Ukrajinske divizije, koja je 27. siječnja 1945. kročila na areal Auschwitz, i ostala šokirana prizorom što su ga pronašli: No tada Auschwitz takoreći više nije postojao, nego samo ruševine glavnih zgrada i redovi baraka, s ostacima električne bodljikave žice. Naime, U Auschwitzu je 7. listopada 1944. židovska „specijalna skupina“ zadužena za rad u krematorijima, poduzela ustanak i razrušio jedan krematorij: SS je ustanak smjesta suzbio, ustrijelivši 451 zatočenika na licu mjesta. Istovremeno počeo razmontirati plinske komore i ostale krematorije.⁶⁵

Sve do tada, kroz cijelu drugu polovinu 1944. godine, logorska uprava je prebacivala skupine logoraša u druge logore, do početka 1945. godine ukupno 65.000 ljudi. I Židovi, koji su bili radno sposobni, pa zato nisu bile određeni za plinske komore, doživljavali su premještanja iz logora u logor ili iz tvornice u tvornice. Do sredine siječnja 1945. u Auschwitzu je ostalo 60.000 logoraša.⁶⁶

⁶³ Boris Braun, njegov opis objavio je njegov sin Mario Braun u knjizi Jasminke Domaš, *Ako Tebe zaboravim*. Zagreb 2018, str. 50-57.

⁶⁴ Deklaracija o kažnjavanju ratnih zločina; Deklaracija sa sasjedanja Saveznika od 13.siječnja 1941.godine. Allied Declaration Condemning German Atrocities: Punishment for War Crimes. Vidi webstranici: The Inter-Allied Declaration Signed at St. James's Palace on January 13, 1942.

Na: www.library.wisc.edu/FRUS/EFacs/1942v01/reference/frus.frus1942v01.i0006.pdf

Deklaracija str. 66, 67 Veleposlanik SAD-a Wynant u Londonu, 7.12.1942, 8.12.1942.

⁶⁵ Auschwitz – ustanak zatočenika.

⁶⁶ SS je raspolagao posebnim fondom industrijskih poduzeća, kojima je upravljao poduzetnik Oswald Pohl. Pohl je po svom karakteru bio tehokrat, „menedžer“, i imao je osobni interes za uspješno poslovanje. On se složio i s pokusima liječnika nad zaposlenim uznicima nacističkih logora, s kojim minimumima hrane koliko dugo mogu ostati radno „produktivni“: A.Tooze, *Oekonomie der Zerstoerung*. 601.- Biografija Oswalda POHla, šefa SS-Hauptamt fuer Wirtschaft und Verwaltung, SS-WVHA: Oswald Pohl (1892 Duisburg – egekutiran na temelju smrtno osude Nuernberškog tribunala godine 1951. u Landsbergu): <https://www.jewishvirtuallibrary.org/oswald-pohl> (pregledano: 22.7.2022.).

II. Između – pobjeglih – Nijemaca i željno očekivanih Sovjeta – Logoraši se organiziraju

Zapovjednik u Auschwitzu Rudolf Höß⁶⁷, koji je, po sjećanju svojih podređenih stražara, sve ovo vrijeme bio kao paraliziran, neodlučan, konfuzan, dne. 17.siječnja 1945. odlučio se obznaniti Gaulajterovu direktivu od 21. prosinca 1944: U noći od 17.na 18. siječnja 1945. Höß je dao postrojiti logoraše i naredio im pokret, do obližnjeg kolodvora Auschwitz, ondje ukrcaj u teretne vagone. Oni koji ne bi našli mjesta, neka nastave pješice do željezničkih postaja, Gleiwitz ili Losau, tj. otprilike 20 km.

Zapovijed na „pokret“ iz logora na marš donesena je iznebuha, premda sami zatočenici, čuvši brujanja tenkova i masovnih prelijeta sovjetskih zrakoplova nad logorima, slutili da je fronta blizu: nadali su se iz trenutka u trenutak da će nahrupiti sovjetski vojnici, zarobiti SS-ovce i osloboditi njih. „Oslobođenje“ je bila njihova vizija i nada. Oleg Mandić će razočaran konstatirati: „*Rusa ni od korov*“.⁶⁸ Tako je usporedo sa nadom porastao i strah da će SS-ovci prije ulaska Crvene Armije u logor sve zatočenike ustrijeliti. Neki su krenuli euforični, u nadi da će im se pružiti priliku za bijeg ili da će „hodati ravno Rusima ili drugim savezničkim vojnicima u zagrljaj“ biti slobodni, ili da će Američki i britanski zrakoplovi bombardirati prometnice ili vlakove ili pruge ili kolodvore i onemogućavati nastavak, pružati im priliku za bijeg. Nada da će se kao „*deus ex machina*“ pojaviti saveznički avion i bombardirati SS i otjerati ih u bijeg, pratila je ljude u kolonama, bili su uvjerni da piloti ne mogu a da ne uoče kolone. „...*a bombe su uvijek padale negdje kilometra, dva od kolone*“, a „*Amerikanci bi zaokupirali mjesta, gradiće Thüringena i Bavarske. Zašto? Pogrešne procjene ili strategija?*“.⁶⁹

Oleg Mandić je promatrao kaos koji je nastao nakon zapovjednikove poruke: „Neki su zatočenici od svojih baraknih „starješina“ dobili toliko vremena da pakuju nešto od svojih predmeta i da noge omotaju krpama i papirom radi zaštite od hladnoće. U ženskim barakama SS je brutalno digao na noge čak i one Židovke koje su ležale na samrti.“⁷⁰ U kaosu su se neki i najteži bolesnici i bolesnice uspjeli sakrivati – među njima

⁶⁷Rudolf Höß wurde 1901 (nach amtlichen Angaben) oder 1900 (nach seinen Tagebuchaufzeichnungen in Baden-Baden gebon; er nahm am Ersten Weltkrieg teil und trat nach dem Krieg einem bewaffneten Freikorps bei. Oliver Diedrich, N(orddeutscher) R(undfunk), NDR de: Rudolf Höß: Lagerkommandant in Auschwitz https://www.ndr.de/geschichte/auschwitz_und_ich/Rudolf-Hoess-Lagerkommandant-in-Auschwitz,hoess102.html (snimljeno 3.2.2021.-pogledano: 25.7.2022.).

⁶⁸ Oleg Mandić u mailu autoici.

⁶⁹ TV-izvještaj: Bayrischer Rundfunk, BR (Mediathek)-Die Todesmärsche von Flossenbürg. 22.4.2015.

⁷⁰ D.Batmann, Death marches. Str. 84.

i sam Oleg Mandić. Uspio je izmaknuti pokretu, jer u kaosu nije bilo ni kontrole. Oleg Mandić se sklonio u baraku gdje je ležala bolesna mu „babuška“, a majka ju je njegovala.⁷¹

SS-ovci, logorska uprava i svi koji su imali neke ovlasti u logoru, otišli su sa masom logoraša. Logoraši su bili prepušteni sami sebi, no svi su se bojali da bi se ponovno pojavili neki Nijemci i vršiti pokolj: *„Mi preostali brzo smo se reorganizirali da bi uspjeli preživjeti iznenadno stvoreni vremenski međuprostor. Prerezali smo električne bodljikave žice koje su dijelile pojedina logorska odjeljenja; struje ionako već dugo u njima nije bilo. Provalili smo sva skladišta čime smo se snabdjeli toplom odjećom i obućom te obiljem hrane. Ovo zadnje za mnoge je bilo kobno, jer nisu znali da se nakon gladi, od previše hrane može umrijeti.....“* „.....skupljali su po logoru mrtva tijela i prenosili ih ručno do mrtvačnice, slagali ih poput cjepanica, u križ, da se kup ne uruši. ...leševi su bili kruti poput bakalara.“

*„Na prijelazu između 26. i 27. siječnja 1945. probudio me žamor logorašica moje barake. U polumraku žene su na centralnom kaminu okružile, grlile i ljubile mušku spodobuBio je to prvi ruski vojnik koga sam vidio u životu, ali, vjerujte mi, i najljepši...“*⁷²

I u logorskoj ispostavi **Auschwitz Jaworzno** (gdje je bio rudnik, ugljenokop), bolesni su ostavljeni u logoru – u žurbi pokreta i zbog dvoumice stražara. I njih je otkrila izvidnica Ukrajinske divizije Crvene Armije.⁷³

⁷¹ Oleg Mandić, opis mailom autorici.

⁷² Oleg Mandić, autorici mailom 15.5.2022.. Također Hermann Langebein, Menschen in Auschwitz. H.Langbein, Menschen in Auschwitz. Wien-Muenchen 1995. S.487-500.

⁷³ D.Blatman, Death marches. str. 90.

Zauzimanje nacističkih koncentracijskih logora i logora smrti od strane Saveznika:

23.7.1944	Majdanek, Poljska	Crvena Armija
13.10.1944	Riga, Kaiserwald Litvanija	Crvena Armija
27.10.1944	Herzogenbusch, Nizozemska	Kanadske jedinice u Britanskoj vojsci
23.11.1944	Natzweiler – Stutthof, Alsacija	US-Army
27.1.1945	Auschwitz	Crvena Armija
13.2.1945	Groß-Rosen, Poljska	Crvena Armija
11.4.1945	Buchenwald i Mittelbau- Dora	US-Army
11.4.1945	Bergen-Belsen	Britanska vojska
22.4.1945	Sachsenhausen	Crvena Armija I poljske jedinice
22.4.1945	Flossenbürg	US-Army
29.4.1945	Dachau	US-Army
30.4.1945	Ravensbrück	Crvena Armija
5.5.1945	Mauthausen	US-Army
9.5.1945	Stutthof Poljska	Crvena Armija

III. “Evakuacijski marševi“- Hod bez cilja i odredišta

(izvor: Bundeszentrale für politische Bildung, bpb).

IV. Auschwitz (i logorske ispostave): Gleiwitz, Blechhammer – Grossrosen – Bergen-Belsen ili drugi logori

Kolonama koje su između 17/18. i 20. siječnja 1945. godine napuštale Auschwitz i logorske ispostave oko Auschwitza, zadano je prvo odredište Gleiwitz, željeznički čvor prema logorima zapadno od Auschwitza. Za dalje – to bi pratitelji odlučivali ovisno o situaciji: Bergen-Belsen, Ravensbrück, Buchenwald, Flossenbürg, Dachau i najudaljeniji logor, Mauthausen? Pokazat će se da su svi logori, na više stotina kilometara udaljenosti od Gleiwitza, već bili prekrcati, jer su se logori i na Zapadu i u Južnoj Njemačkoj – logori za prisilni rad i za ratne zarobljenike – također praznili i raspuštali uoči prodora Zapadnih Saveznika prema unutrašnjosti Njemačke. Kolone su meandrirale, pod prelijetanjem neprijateljskih zrakoplova: „*toliko smo se nadali da neki avion napadne kolonu, bilo bi mrtvih, ali neki bi se ipak spasili bijegom zbog kaosa...*“⁷⁴ izjavio je preživjeli bivši sudionik marša iz Flossenbürga prema Dachauu. Kolone su lutale, kao da su marširanje i lutanje bila svrha samima sebi. Na tim marševima je sudjelovalo relativno malen broj Židova – onih koji su u zadnjim deportacijama u drugoj polovini 1944.godine uspjeli ostati živ, jer su korišteni kao radna snaga. Oto Konstein iz Čakovca, Aušvički logoraš br. A3227 je bio među njima: On je radio u ugljenokopu „u Šleskoj, po 9 sati dnevno, a nakon toga ga je čekao rad u logoru: pometanje podova i sličnih poslova. (...) Konstein je u logor došao s 56 kilograma a kad a je oslobođen imao je samo 32 kilograma. Oto se spasio od plinske komore, jer je rekao da je stariji no što je bio, pa je bio određen za rad“⁷⁵ Oto je omotao noge krpama i papirom, kako bi ih sačuvao od smrzavanja, gazeći kroz duboki snijeg. Nekim su logorašima otpali smrznuti prsti s nogu. Oto je put kroz Poljsku prevalio vlakom u otvorenim vagonima, izloženi snijegom koji je i danom padao. Stigli su u Mittelbau-Doru kod Weimara, gdje se nalazila podzemna tvornica, u kojoj su logoraši Buchenwalda radili na proizvodnji Hitlerovog „oružja od čuda“, raketu „V2“ (kojom su Nijemci godine 1944. još jednom započeli rat protiv Velike Britanije, ali bez uspjeha). I Oto je bio dodijeljen tom radu. U Mittelbau-Doru stigao je samo desetak iz Konsteinove kolone, mrtve bi u vožnji izbacivali iz vlaka. Ljudi su dobili dizenterije od prljavog snijega, kojima bi si utažili žeđ.

⁷⁴ Martin Clemens Winter, Todesmärsche 1945. Historisches Lexikon Bayerns.Na: [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Todesm%C3%A4rsche_\(1945\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Todesm%C3%A4rsche_(1945)). (pogledano 11.8.2022.).

⁷⁵ Nataša Maksimović Subašić, Priča o sudbini jednog posebnog čovjeka, „Uoči Hanuke u Židovskoj općini Zagreb održana je projekcija dokumenarnog filma „Da se ne zaboravi“, redateljice Ljiljane Jojić o sudbini posebnog čovjeka – gospodina Ota Konsteina, jednog od rijetkih hrvatskih Židova koji je preživio logore smrti Auschwitz i Bergen-Belsen. U „Ha-Kol“,Zagreb, br. 108, siječanj/veljača 2009 /tevet/šval 5697 st,r. 16,17.

Početak travnja 1945. godine proizvodnja „V2“ premještena je na Sjeveroistok, u Penemünde, jer se Američka vojska približavala Thüringenu. 'Ponovno je krenuo u transport u pravcu **Bergen-Belsen**.⁷⁶

Od 60.000 logoraša je u kratko vrijeme umrlo oko 20.000, dnevno između 250 i 300. U transportu s kojim je stigao Oton, umrlo je 500 od njih 1500. Englezi su mu poklonili bicikli, a s njime se vozio od Sjeverne Njemačke sve do svoje kuće u Čakovcu (a našao ju je opljačkano. I u derutnom stanju. 30-ak članova njegove obitelji stradalo je u nacističkim koncentracijskim logorima.⁷⁷

Boris Braun, mladić iz Đurđevca, zatočenički broj u Auschwitzu 120598, uhićen u Đurđevcu 27. listopada 1942. zajedno s roditeljima i s očevim bratićem Aleksandrom Lihtnerom⁷⁸ sudjelovao je u maršu iz Auschwitza: U Auschwitzu se uspio potvrditi kao „električar“, dodijeljen je zato i vanjskim radnim skupinama i uspio doći u kontakt s pomagačima iz stanovništva. U „marš“ je krenuo iz logorske ispostave uz ugljenokop Jaworzno.⁷⁹ Filmski redatelj Branko Lustig⁸⁰ krenuo je iz Auschwitzu i završio u Bergen-Belsenu, gdje će pronaći svoju majku, za koju je strahovao da je već mogla biti ubijena.⁸¹

Pula Langer iz Čakovca, preživjela je u Auschwitzu, jer je kao liječnica radila u Infektivnom bloku. Evakuacija Auschwitza dovela ju je u logor Ravensbrück, i u logor Neustadt Glewe, gdje je dočekala 1. svibnja 1945., Crvenu armiju – ali ne oslobođenje“, jer su ondje Crvenoarmisti silovali iscrpljene i izmučene logorašice. Pula se vratila u Čakovec 8 lipnja 1945.godine.⁸²

⁷⁶ H.Jünker, Koncentracijski logori. Str. 16, 17.

⁷⁷ N.Maksinović-Subašić, Priča o sudbini.

⁷⁸ Uhićeni su proveli u Zagrebu, u Savskoj cesti, vrijeme do 4. svibnja 1943.. Tada u jeku velikih deportacija iz svih ustaških logora u logore smrti u Reichu, obitelj zajedno s drugim zagrebačkim obiteljima Deutsch-Majceljski, Fröhlich (r.Lichtenberg), i s rabinom Dr.Miroslavom Šalomom Freiburgerom, preko Maribora i Beča odvedeni u Auschwitz. Roditelji Braun su, kako je Boris ubrzo saznao od drugog logoraša, odvedeni u plinsku komoru i ubijeni. Mario Braun, Skupljajući krhotine, str.33-41.

⁷⁹ M.Braun, Skupljajući hrhotine. Str. 45-49.

⁸⁰ Branko Lustig (Osijek 1932 – Zagreb 2019), filmski redatelj, koji je sa svojim vlastitim iskustvima surađivao sa Stephenom Spielbergom u filmu „Schindler's List“ i dobio „Oscar“ (kao za sada jedini hrvatski filmski umjetnik). Snimio je i svoje izvorne filmove iz razdoblja Drugoga svjetskog rata. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=37615>.

⁸¹ Biografski detalji u Židovski biografski leksikon, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=37615> (pogledano 7.8.2022.)

⁸² Natan Langer iznio je priču svoje bake Pule, liječnice i lijevičarsko-pacifističke aktivistkinje na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Zbog toga je uhićena prvi put u kolovozu 1940. Nakon okupacije Zagreba i proglašenja NDH uhićena je drugi put 18.5.1941. zbog optužbe da je sudjelovala u ubojstvu policijskog agenta. Puštena je

U **Gleiwitzu** , prvom odredištu koloni iz Auschwitza, postao je pogon „IG Farben-AG“⁸³, i manja logorska ispostava Auschwitza. Ondje je radila Margita Pichler⁸⁴ na postrojenju koje je proizvodilo čađi za potrebe vojne industrije. Rad u tvornici su sabotirale, kolikogod su mogle. Djevojke, sve visokog rasta, radile su na punjenju vreća čađi. Predradnici bi nekad zažmirili kad bi se djevojke mijenjale na postrojenju kako bi ulovile malo sna na punjenim vrećama. Straže nisu ih šikanirale, no nisu ni bili empatični, nego hladno-korektni i antipatični. Žlica je bila nadasve potrebna kako bi mogle jeste to što se zvalo „juhom“, a Margita je žlicu ponijela sa sobom i na slobodu. No, dobivale su čak i sapun, jer su se pri radu sa čađi jako prljale. A sapun, pranje, makar hladnom vodom, vratili su im dostojanstvo. Žene na tom radu, iz Mađarske i Jugoslavije, bile su vrlo solidarne i nesebične, gajile su pravo drugarstvo. U siječnju su se morale ukrcati u stočni vagon, uz pucnjeve u daljini – znalo se da se približava fronta. Vozeći se dva dana, bez imalo hrane, Margita je u nekom trenutku, kad je vlak osporio, iskočila iz vlaka i pala na neko polje. Lupila je jako glavom, izgubila je svijest i probudila se u bolnici u Pragu, noge i ruke u gipsu, glava u zavojima, a vojnik-stražar pred vratima. Nakon nekoliko dana u bolnici odvedena je u kaznioničku ćeliju logora Terezino. Ondje su joj njih 40-ak supatnika razbile gips sa ruku i nogu, kako je ne bi odveli i ubili. Da im nije liječnica i članica pokreta otpora ubacivala nešto hrane u ćeliju, one ne bi

13.9.1941. godine zbog „pomanjkanja dokaza“. Pobjegla je iz Međimurja zajedno s obitelji u Budimpeštu. Ondje je u Židovskoj općoj bolnici prošla tečaj za medicinske sestre. Krajem 1943.godine ona napušta Budimpeštu, kako bi pomagala svojoj svekrvi nakon internacije supruga Elijahua i drugog sina Gjura. U Međimurju je sudjelovala u krijumčarenju sanitetskog materijala Kalničkom odredu, preko suprugovih bratića braće Weis, Nikole, Mirka i Deneša, od kojih je samo Deneš preživio rat. Nedugo nakon njemačke okupacije Mađarske 24.4.1944. deportirana je zajedno sa svojom svekrvom Erzebet, njezinim sinom i suprugom u Auschwitz, zajedno sa zadnjim kontingentom međimurskih Židova. Pula je preživjela Aušvic, jer je radila u Infektivnom bloku (za zarazne bolesti); njezin suprug, Natanov djed Elijahu, već u poodmaklim godinama, završio je u plinskoj komori, isto kao i Pulina svekrva, Natanova prabaka Erzebet.: N.Langer, život s vjerom i u vjeri. U: J.Domaš. Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijest židovskih obitelji.str.239-246.

⁸³ „IG-Farben-AG“ bio je najveći pojedinačni ulagač u ratnu privreduNjemačkog Reicha, a svojim je ulaganjima omogućavao ratovanje. U njegovu pogonu u Monowitzu stvoren je otrovni plin „Ciklon B“. Na suđenima u Nürnbergu 1947.godine 13 od ukupno dvadesettrojice osuđenika menedžera I.G. Farben dobili su blage kazne, kratkotrajni pritvor -kazne kakve bi svaki kradljiva kokoši prihvatio sa zadovoljstvom, kako je komentirao njemački časopis „Der Spiegel“. Na međunarodni tribunal utjecali su interese američke vojne industrije, koja je već 1946. godine nije pravila tajnu od svoje namjere tijesno surađiati s njemačkim kemičarima . U „IG Fabren – AG, Der Weg eines Monopols durch die Geschichte. Zur Entstehung und Entwicklung der deutschen chemischen Industrie. Von Anilin bis Zwangsarbeit. Eine Dokumentation des Arbeitskreises I.G.Farben der Bundesfachtagung der Chemiefachschafthen. 2.korrigierte Auflage, 2. korrigierte Auflage Juni 2007 (Printversion der online Ausgabe) Aachen, Bonn, Braunschweig, Freiburg, Karlsruhe, Würzburg 1994 Ulm, Darmstadt, Köln, Aachen 2007.

⁸⁴ Iz šturih podataka u prilogz „U sjeni Holokausta“, u: J.Domaš, Ako Tebe zaboravim. Zagreb 2018, str. 109-134, ovdje njezin kći Eva Pichler, dade se razabrati da je majka Margita, rođena 1917.godine,. Odvedeno je iz mađarske Subotice 1944. u Auschwitz. Iz Auschwitza i Gleiwitza dospjela je u Terezino, dok je obitelj njezinog supruga nitko nije preživio logor. O otpustu iz Terezinog postoji potvrda „koja se nekim čudom očuvala“...str. 111. U obitelji Eve Pichler, u sudbine predaka i rođaka, nestalih ili živih nitko nije htio/smio dirnuti.

preživjele. Spašene su, jer su Nijemci pobjegli, „zaboravivši“ svoje žrtve. Liječnica je dovela Crveni križ, i tako su oslobođeni logoraši Terezinog.⁸⁵

U Gleiwitzu nisu bili pripremljeni vagoni. No, logorska je uprava čak naredila pečenje kruha za dolazeće kolone: ondašnji su naime zapovjednici bili „informirani“ da „*Židove moraju paziti*“, jer će „*biti korišteni kao živi štiti*“. ⁸⁶ Kolona iz Auschwitza je krenula dalje, prema **Grossrosenu**, zatim u pravcu **Bergen-Belsen**: Žene su ostavljene u **Ravensbrücku**.

Támás (Schwarz) rođen 1931. godine u Murskoj Soboti⁸⁷ sin industrijalca Arnolda Schwarz i Rozalije (rođ. Stein). Otac i sin poslani su u Aušvic s transportom mađarskih Židova. Támás je radio u ugljenokopu **Jawischowitz** (koji je pripadao SS-ovom koncernu „Hermann Göring Werke, 10 km udaljenog od glavnog logora Auschwitz. U siječnju 1945. našli su se u koloni, koja je iz Auschwitza krenula prema **Gleiwitzu**. Otac je stradao, kad je žedan istupio iz reda da bi zagrabio malo snijega kojim bi utažio žeđ. Támás se izgubio u koloni, pa je tek kasnije shvatio da je otac ubijen od straže (još kasnije, naime od druga iz Auschwitza, s kojim se ponovno susreo u Buchenwaldu, na kraju marša, Támás saznano da su majka i petogodišnja njegova sestra ubijena u plinskoj komori, odmah nakon dolaska na ozloglašenu rampu u Auschwitzu. Stariji zatočenici su ga zbog njegove mladosti – tek mu je bilo 13 godina – „iskupili“ iz rada pod zemljom i postavili ga na tekuću vrpcu za istovar ugljena. I u Buchenwaldu ga je jugoslavenski drug, politički zatočenik, spašen od rada u podzemnim tvornicama u Mittelbauu-Dori, tako da je u Buchenwaldu dočekaio repatrijaciju u Jugoslaviju⁸⁸ 115

U koloni koja je iz **Jaworzna** stigla u **Gleiwitz**, našao se Boris Braun iz Đurđevca⁸⁹. Od jeseni 1944. boravili su u Jaworznome trojica partizana: Čedo Ševerdija iz okolice Splita, Cvjetko Bošković-Crnogorac i Srbin, učitelj, čije ime Boris Braun nije uspio zapamtiti. ⁹⁰ Neki zatočenici, među njima jedan Židov, liječnik, logoraški broj 7.000 (dakle osoba s dugotrajnim logorskim „stažem“. Oni su u siječnju 1945. godine, kopajući tunel ispod jedne od baraki, uspjeli pobjeći i doći u kontakt s Crvenom Armijom. Na njihov je dogovor Crvena Armija bombardirala Jaworzno u noći prije no

⁸⁵ Eva Pichler, U sjeni Holokausta. U: J.Domaš, Ako Tebe zaboravim. St.103-134, ovdje 117, 118.

⁸⁶ D.Blatman, str. 90.

⁸⁷ Intervju: Tomislav Schwarz Meliha Fajić, srpanj 2009, in: Fajić, Izumiranje judovske skupnosti. Str. 82.

⁸⁸ Tamas se nakon povratka u Jugoslaviju odlučio ne vratiti se u Sloveniju, nego završiti gimnaziji kod rođaka Somboru i zatim iseliti u Izrael. Meliha Fajić, Izumirenje judovske skupnosti.

⁸⁹ M.Braun, Skupljajući krhot ine. Str. 45.

⁹⁰ M.Braun, Skupljajući krhotein, str. 47-49.

što su Nijemci mogli evakuirati logor: Evakuacija je uslijedila 15. ili 17. siječnja 1945. Prije no što su zatočenici iz Jaworzna krenuli na put, dobili su cijeli jedan kruh i cijelu kocku margarina, pa su istjerani u noć, na minus 20 stupnjeva, hodajući, trčeći. Rusi su napali kolonu, ne vidjevši dobro da se radi o logorašima, o Mađarima, ruskoj djeci i o malobrojnim Poljacima. Iz Jaworzna se, prema sjećanju Borisa Brauna, spasio najveći broj Židova: Izak Kalderon, zatim fotograf iz Zagreba Ivica Jungvirt, dva brata Weiss iz Podravske Slatine, Rosenberg ili Rosenzweig iz Vojvodine. I spomenuti partizani su se spasili.⁹¹

„*Marš je bio strašan*“, sjeća se Boris Braun: Od hladnoće, umora, nespavanja, neishranjenosti počelo se izgubiti orijentaciju, a straže – Folksdojčeri, neki Samner – bili su brzo sa „kuglom u glavu“. No, njega su dali držati od drugih logoraša, poljskih pa zatim Čeških Židova, koji su Borisa držali dok je hodajući spavao. A kolona je trčala pored kanonada u blizini – odredište je bilo **Blechhammer**.⁹² Logor je bio osnovan 1.4.1940 za židovske prisilne radnike i logorska ispostava Auschwitza. Njegov zapovjednik Hoffmann Dr.Erich Walter Fritz, osobno je zlostavljao zatočenike i birao one koje će poslati na „likvidaciju“ u Auschwitzu. U logoru su se nalazile i žene koje su se prostituirale/morale prostituirati.⁹³

Čedo Čevadija je iz Blechhammera pobjegao Rusima. Boris je ostao radi svojih prijatelja Čeha, koji se nisu odvažili na bijeg, a Boris je vjerovao da su baš oni znaju dobro procijeniti situaciju.⁹⁴

U subotu, 21.1. ujutro Jaworžani su stigli u **Blechhammer**, upravo kad su se ondje 3.000 Židova, od njih 200 žena spremali na put za **Grossrosen**.⁹⁵ Odande su straže već bile pobjegle, i najsnažniji zatočenici su također koristili priliku za bijeg. Boris Braun i Izak Kalderon našli su se u toj koloni, s prijateljima Čedom Ševerdijom, Cvjetkom i Učom, i „*dosta Židova koji su ostali*“, iako je logor djelovao sablasno prazno, „*samo goli židovi...*“. Zajedno su provalili u magazin i pronašli vreće graha – kuhali su i kuhali, što već dvije godine više nisu.⁹⁶ No, Njemački su avioni registrirali svjetlo i dim, javili SS-u i on je poslao žandarmeriju. Boris Braun i njegovi drugovi krenuli su u toj koloni

⁹¹ M.Braun, Skupljajući krhotine.str.50.

⁹² M. Braun, Skupljajući krhotine, str. 51.

⁹³ https://portal.ehri-project.eu/units/de-002409-de_its_0_4-211.html (pogledano 7.8.2022.)

⁹⁴ M. Brauin, Skupljajući krhotine. Str. 51, 52.

⁹⁵ Ibid. Str. 92.

⁹⁶ D.Blatman str. 91.

prema Grossrosenu; samo Čeh Jirži Berman je uspio pobjeći u šumu. Žandarmerija nije ih šikanirala, niti nemilosrdno tjerala. Dala je ljudima da kreću u sela i izmole nešto za jesti, i ljudi bi dali. Neki su zatočenicima **Grossrosenu** zapamtili kao „*pakao na zemlji*“: „*Nije se moglo ustanoviti jesu li oni koji su ležali po zemlji, bili (još) živi ili mrtvi.*“ „*Samo goli zidovi, nije se nigdje moglo sjesti. Vonj spaljenog ljudskog mesa.*“ Čak i oni koji su se iz Auschwitza zatekli u tom logoru, doživjeli su taj logor kao traumu.⁹⁷ No, upravo tamo su prvim došljacima iz Auschwitza 'kuhalo topli obrok. U Grossrosenu bi logoraše nudili toplom juhom, te su tako okrijepljeni mogli nastaviti put teretnim vagonima prema Weimaru i Buchenwald.⁹⁸

Za razliku od Grossrosena, ispostava tog logora u Gassenu pokazala se mjestom z su se čak i straže ponašale ljudski, te su odbili zapovijed koja im je odnekud stigla, ustrijeliti bolesnike. Nitko nije pucao, dali su u zapisnik za Međunarodni tribunal u Nürnbergu preživjeli - Hrvati i Talijani, veći broj Poljaka, Čeha, Francuza i otprilike 100 Židova. Prije polaska su čak i dobili nešto za pojesti. Ukupno se može procijeniti da u Gassenu i među zatočenicima nije bilo brojnih smrtnih slučajeva niti ubijanja. Na suđenju u Nürnbergu su svjedoci potvrdili da se ne samo u Gassenu, nego i u drugim logorima, najviše pak u onima u Sudetskoj pokrajini zapovijedi SS-a mogle ignorirati, jer SS nije više imao nikakav autoritet.⁹⁹

U logor Blechhammer je dne.25.1. stigla jedinica Wehrmachta i preuzela kontrolu nad već uništenim logorom. Preostali zatočenicima morali su složiti mrtve na hrpu,, SS- zapali ih pa ustrijeli one koji su spaljivali mrtve, baci ih na slame, neke još žive, koji bi pokušavali pobjeći.¹⁰⁰

Sličan pokolj se dogodio i u ispostavi Tschechowitz, sa 600 zatočenika (uglavnom Židova) dne.18.1.1945.godine. Ondje je ostalo 138 bolesnih. Dne.21. jedinica Organizacije Todt dao složiti lomaču, a SS je više od stotine njih bacio u vatru.¹⁰¹

Iz **Auschwitz-Birkenaua** prema **Bergen-Belsenu**, krenule su kolone preko **Gleiwitza** 400 žena upućeno je u **Ravensbrück**, a 500 muškaraca u **Neuengamme**.

⁹⁷ D.Blatman, Death marches, str. 98.

⁹⁸ M.Braun, Skupljajući krhotine. Str. 52.

⁹⁹ D.Blatman, Death marches, str. 98-102.

¹⁰⁰ Ibid. Str. 93.

¹⁰¹ D.Blatmann, Death marches str. 93-95.

IV. 1. Gleiwitz – Grossrosen – Flossenbürg

U jugozapadnom pravcu zaputilo se iz područja Sachsen 7.000 žena, 1.400 muškaraca, za **Dachau** u Bavarskoj, u prvi i najstariji koncentracijski logor, osnovan 1933. godine na mjestu tvornice streljiva na samom početku Hitlerove vladavine. Logore poput Dachaua i Buchenwalda (Thüringen), za političke protivnike režima, podizalo se u predgrađima već postojećih gradova, jasno obznanjujući kako se želi zatvarati i „preodgajati“ pripadnike društveno nepoželjnih skupina. Kao prvi zatvorenici. Dachau je postao zloglasan po fizičkom sadizmu koji se tamo prakticirao: bičevanje i batinanje bila su na dnevnom redu. Kako su počeli stizati zatvorenici iz svih dijelova zemlje, tako se i izgled logora mijenjao. Oni koji su se opirali bolestima, gladi i zanemarivanju, ubijeni su nakon selekcija smrtonosnim injekcijama. Druga metoda ubijanja je bila otrovni plin, a gradnja plinskih komora počela je 1942. godine. Dachau je poznat i po raznim eksperimentima na ljudima, tobože u cilju učinkovitije pomoći vojnicima na fronti. Ispitivanja vodio je dr. Sigmund Rascher, sa zračnim komorama, virusom malarije i pothlađivanjem. Iako su krematoriji radili danonoćno, tijela su se gomilala. U veljači 1945. esesovci su započeli zakapati tijela u masovne grobnice na brežuljku pored logora jer peći nisu mogle podnijeti toliki broj leševa. Američka vojska je oslobodila Dachau 29. travnja 1945. godine. Više od 200 000 logoraša prošli su kroz logor od 1933. godine: U razdoblju od početka siječnja 1945.godine i 29.travnja 1945. godine ubijeno je oko 14 tisuća, a ukupno je stradalo približno 40.000 ljudi.¹⁰² Logor je 29. travnja 1945 .preuzela Američka vojska logor: sami zatočenici su već tjedana prije vršili sabotažu i neposluh naspram stražama: tako su osujetili planiranu evakuaciju zatočenika, odlaze u kolonama u Južni Tirol, gdje su trebali biti zadavljeni i ubačeni u planinsko jezero (Praxer See). Preuzimanje od strane Američke vojske bez otpora bilo je moguće, zato što je njemački general i zapovjednik logora Max Ulich povukao vojnike, kako bi spriječio nepotrebno prolijevanje krvi.¹⁰³ Međimiurski Židov Lazar Weinberger, kojeg je otkrio jugoslavenski liječnik i član Jugoslavenske vojne misije koja je obilazila oslobođene zatočenike po bivšim logorima, radi organizacije repatrijacije, dočekao je ulazak Amerikanaca apatično, nesposoban dići se sa zemlje,

¹⁰² H.Jünker,

¹⁰³ Ernst Eisenbichler, Kriegsende 1945: Das Ende der „Dachau-Hölle. Na <https://www.br.de/nachricht/inhalt/kriegsende-1945-befreiung-konzentrationslager-dachau-100.html> (7.4.2015-pogledano 8.8.2022.).- Solly Ganor, „Death March“. U: Wolfgang Benz i Barbara Distel, eds. Dachau and the Nazi Terror 1933-1945. vol. I. Testimonies and Memoirs, pp.204-215. Dachauer Hefte 2002. (Ganor Solly – Eric Paul, r.1928. u Kaunasu).

gdje je ležao. Čak i da bi došlo do evakuacijskog marša, on ne bi bio u stanju stati na noge od neishranjenosti i slabosti, no stabilizirao se do te mjere da se mogao vratiti kući, završiti prekinuto školovanje 1945.godine, upisati studij medicine i postati liječnikom specijalistom za kirurgiju.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Lazar Weinberger, Dachau. U: Jasminka Domaš, Glasovi, sjećanja život. Prilog istraživanju povijest židovskih obitelji. Zagreb 2015, str. 151-167.

IV. 2. Auschwitz – Mauthausen

Iz Auschwitzta je u siječnju 1945. godine, prije sovjetskog zauzimanja logora, poslano 9.000 zatočenika za Mauthausen u Austriju. Krenule su u više kolone, kroz Šleziju, zatim kroz Sudetsku pokrajinu. ¹⁰⁵ **U toj skupini se našao kasniji književnik iz Sombora, Đorđe Lebović¹⁰⁶. On je 1944. godine s članovima svoje obitelji transportiran u koncentracijski logor Auschwitz.** Mauthausen, osnovani 1938.godine za političke protivnike nacizma i „Anschlussa Austrije“, bio je zadnji koncentracijski logor preuzet od Saveznika, tj. od Amerikanaca. Mauthausen, osnovan 1938. za političke protivnike režima iz Austrije, ostao je simbolom robovskog radnika, protivnika nacističkog režima, sovjetskih zarobljenika, „Talijanskih vojnih interniraca“ („Internati militari italijani“, IMI), posebne kategorije degradacije i mučenja.¹⁰⁷ Mauthausen je od početka 1945. brojio više od 40.000 zatočenika – a ondje nije ni stigla većina mađarskih i slovačkih Židova, predviđenih da nakon rada na Jugoistočnom bedemu krenu na marš u Mauthausen.¹⁰⁸ Kolone iz Auschwitzta su se morale okrenuti u pravcu Zapad, prema logoru Dachauu. Na proputovanju vlakova

¹⁰⁵ HR-HDA-1512, Arhiv Hans Helm, zabilješke kutija br. 5, Eugen Dido Kvaternik i kutija br. 2, Wilfried Beiser (Reichssicherheitshauptamt, Glavni ured za sigurnost Njemačko Reicha, RSHA).

¹⁰⁶ Đorđe Lebović (Sombor, 1928 – Beograd, 2004), pisac i dramatičar. „Djetinjstvo je proveo u Somboru i Zagrebu (zbog razvoda roditelja, on je često morao mijenjati okolinu). Njegov osjetljiv dječjački karakter oblikovalo je apokaliptično vrijeme „Velikog Sunovrata“. Kao Židov morao je prekinuti školovanje, pa je gimnaziju navršio tek 1947.godine u Somboru. Vrativši se iz koncentracijskog logora, Lebović je saznao da je izgubio roditelje i 40 članova šire i uže rodbine. Upisao filozofiju u Beogradu i diplomirao 1951. Za vreme studija radio je kao fizički radnik, nastavnik matematike, prevodilac i humorista, zarađujući za život kao reporter u Radio Beogradu i kolumnista u humorističkom listu „Jež“. Po završetku studija radi kao novinar u Radio Novom Sadu i kustos Muzeja pozorišne umetnosti u Beogradu, a od 1955. godine kao upravnik Letnje pozornice u Topčideru. Od 1960. godine upravitelj je Izložbenog paviljona u Beogradu, a od 1979. direktor Drame u Beogradskom dramskom pozorištu. Godine 1981. odlazi u invalidsku mirovinu. Bio je član Evropskog komiteta „Aušvic“ i nosilac odlikovanja poljske vlade za doprinos idejama mira. Đorđe Lebović se javlja u književnosti pričom *O ljudima u paklu i paklu u ljudima* 1955. godine i novelom *Živeti je ponekad visoko*, objavljenom u časopisu „Delo“ 1956. Drama *Nebeski odred*, napisao je u suradnji s piscem Aleksandrom Obrenovićem. Drama se smatra početkom moderne srpske dramaturgije. Drama je prevedena i izvođena na desetak svetskih jezika, a 1957. godine nagrađena Sterijinom nagradom u Novom Sadu. Za dramu *Haliluja* ponovo osvaja Sterijinu nagradu 1965. godine. Vanrednu Sterijinu nagradu dobiće 1968. za dramu *Viktoija*.: Đorđe Lebović, https://www.laguna.rs/a1431_autor_djordje_lebovic_laguna.html .

¹⁰⁷ O talijanskim vojnim internircima, koji su posebno teškim režimom „platili“ talijansku „izdaju“ Saveznika, kapitulacije Italije i promjene strane u ratu: Gabriele Hammermann, Zwangsarbeit für den Verbündeten. Zwangsarbeit für den "Verbündeten". Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland 1943-1945. Tübingen 2002.

¹⁰⁸ A.M. Grinfelder), Mađarski - jugoslavenski (?) židovi na prisilnom radu na "Jugoistočnom bedemu, („Südostwall“), Jevrejski istorijski muzej - Beograd • Jewish Historical Museum - Belgrade Zbornik, knj.9,2009.str.127 – 184, ovdje 149. Eleonore Lappin, The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945 . Na: ern.at/themen/e_bibliothek/seminarbibliotheken-zentrale-seminare/verbrechen-verdrangen-leid-erinnern/753_lappin_Death%20Marche.pdf (pogledano 12.8.2022.) str. 1-39. <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Wissen/Das-Konzentrationslager-Mauthausen-1938-1945/Die-Befreiung> .

Češki pokret otpora organizirao je dijeljenje hrane što su ih dobrovoljni dobacivali ljudima u otvorenim vagonima, no SS je na licu mjesta upucao nekolicinu njih.¹⁰⁹ Ni u Mauthausen nije moralo doći do prave akcije „oslobođanja“, jer je logor bio ispražnjen od 3. svibnja 1945. Tada su stražari Mauthausena, kao i oni iz podzemnih pogona Gusen i Ebensee pobjegli, nakon što su uništili zgrade u kojima su mučili svoje žrtve, spaljivali pismene tragove i ubili zatočenike koji su kao izravni svjedoci zločina mogli nastupati pred sudovima. Dne. 5. svibnja se pojavila Izvidnica Američke vojske, a sutradan cijela jedinica. 40.000 zatočenika doživjeli su dolazak Amerikanaca kao čin „oslobođanja“. Kao i u svim drugim logorima trebalo je najprije pokopati hrpe leševa, da bi se oslabljenim zatočenicima pružila neophodna medicinska skrb.¹¹⁰

S američkim vojnicima stigao je istražiteljska skupina (War Crimes Investigating Team) i skupljao dokazni materijal za zločine SS, što su ih spasili sami zatočenici unatoč smrtnoj opasnosti u slučaju otkrivanja. Dne.16.svibnja 1945. Sovjetski su logoraši svečano ispražnjeni, a predstavnik Međunarodnog logoraškog odbora pročitao je „*Mauthausenšku zakletvu*“ kojom se sami bivši zatočenici obvezuju doprinostiti **„izgradnji svijeta slobodnih ljudi“**.

Pravo „oslobođenje“ doživjeli su kolone mađarskih i jugoslavenskih Židova, koji su iz slovenskog Prekomorja i hrvatskog Međimurja, iz Baranje uhapšeni od Mađara, a 1944. godine, nakon njemačke okupacije Mađarske deportirani i – poslani na gradilišta „antisovjetskog bedema“, „Jugoistočnog bedema, koji se trebao protegnuti od tadašnje Istočne Prusije (tj. Baltičkih zemalja) sve do Jadrana. Čak iz toliko udaljene pokrajine kao što je to bio Banat, s rudnikom bakra Bor, židovski su prisilni radnici prebačeni na gradilišta u Jugozapadnoj Mađarskoj, uz granicu sa Slovenijom i s Gradišćem (tada „Reichsgau Burgenland“ i „Reichsgau Steiermark“).¹¹¹ Kad je Crvena Armija početkom 1945. prešla granicu u Gradišću, radnici na „bedemu“ su morali krenuti na marš s odredištem Terezino, a od tamo u Auschwitz. Njihov put kroz austrijske alpske perivoje pratili su brojni smrtni slučajevi. Mjestimice im je Crvena Armija presjekla put, pa je

¹⁰⁹ D.Blatman, Death marches. Str. 89. TV dokumentacija „Arte“, 13.1.2022: Virginia Linhat, Vernichtung im Laufschrift“ : <https://www.presseportal.de/pm/9021/5120912> (pogledala 2019- 7.8.2022).

¹¹⁰ Mauthausen Memorial, <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Wissen/Das-Konzentrationslager-Mauthausen-1938-1945/Die-Befreiung> .

¹¹¹ Ana Marija Grinfelder, Mađarski - jugoslavenski (?) židovi na prisilnom radu na "Jugoistočnom bedemu,, („Suedostwall",,) Jevrejski istorijski muzej - Beograd • Jewish Historical Museum - Belgrade ZBORNIK, knj.9,2009.str.127 – 184, Heimo Halbrainer,Gerald Lamprecht, Ursula Mindler. Unsichtbar. NS-Herrschaft: Verfolgung und Widerstand in der Steiermark. Graz, Clio 2008, 175.

„marš ruta“ izmijenjena u hodu: Novo odredište Mauthausen: Dne. 20. ožujka 1945. godine ukrcani su na Dunavski tegljač na granici između Reichsgaua Groß-Wien i Slovačke. No kako je KZ Mauthausen tada već odavno bio prenatrpan zbog dolazaka zatočenika-robovskih radnika iz drugih logora, nastavili su marš do ispostave u Gusenu (oko 20 km od Mauthausena), gdje se nalazila podzemna tvornica za djelove „oružja od čuda“, „V2“. Na putu u Gusen naišli su početkom svibnja 1945. na američke vojnike koji su ih oslobodili.¹¹²

¹¹² A.M.Grinfelder, *ibid.* Str. 154, 154.

IV. 3. Posljednja postaja Flossenbürg – Buchenwald

2.000 zatočenika Auschwitza krenulo je u Flossenbürg (u Bavarskoj, blizu njemačko-češkoj granici). 14.000 ostalo je u **Buchenwaldu**; od njih je u veljači 1.400 poslano u logor Mittelbau-Dora s podzemnim tvornicama; 15.000 iz Auschwitza stiglo je živo u¹¹³

IV. 4. Grossrosen –Gassen – Schliersee—Helmbrecht - Bergen-Belsen

Grossrosen se u veljači 1945. godine slilo više od 97.000 zatočenika iz Auschwitza, tako da je, nakon raspuštanja Auschwitza, postao najvećim logorom u Reichu, i takoreći „tranzitni logor“ za put u pravcu Jugozapad. Nekolicine stigle su u **Sachsenhausen**¹¹⁴: Ovaj logor u gradu Oranienburgu (pokrajina Brandenburg) osnovan je 1936. godine kao logor za političke protivnike nacionalsocijalizma. Kako takav Sachsenhausen je služio za „uzor“ i za izobrazbu upravitelja i stražara¹¹⁵: Godine 1941. vlasti NDH su svoje policijske snage za ustaške koncentracijske logore u znak „suradnje Nezavisne Države Hrvatske s Velikim Njemačkim Reichom“ od 8. lipnja 1941. poslali upravo u taj logor.¹¹⁶ U toj skupini se našao kasniji književnik iz Sombora, Đorđe Lebović¹¹⁷. On je 1944. godine s članovima svoje obitelji transportiran u koncentracijski logor Auschwitz. Kao pripadnik radne grupe staklovezaca sudjelovao je u nacističkom demontiranju krematorija II u Auschwitzu, kada su nacisti ubrzano uništavali tragove svog zločina. Radio je i u Sachsenhausenu, a zatim u Mauthausen. Svoje preživljavanje prepisao je on sam svojem dobrom poznavanju njemačkog i mađarskog jezika.¹¹⁸ Zatočenici su logor morali evakuirati od 21. travnja na dalje, pa onda krenuti na marš prema Bergen-Belsenu i drugim logorima u sjevernoj Njemačkoj.¹¹⁹

¹¹³ Ibid. Str. 96.

¹¹⁴ Ibid. str. 100

¹¹⁵ Enrico Heitzer, Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten: <https://www.sachsenhausen-sbg.de/>.

¹¹⁶ HR-HDA-1512, Arhiv Hans Helm, zabilješke kutija br. 5, Eugen Dido Kvaternik i kutija br. 2, Wilfried Beiser (Reichssicherheitshauptamt, Glavni ured za sigurnost Njemačko Reicha, RSHA).

¹¹⁷ Đorđe Lebović (https://www.laguna.rs/a1431_autor_djordje_lebovic_laguna.html).

¹¹⁸ https://www.laguna.rs/a1431_autor_djordje_lebovic_laguna.html (pogledano 7.8.2022)

¹¹⁹ Sachsenhausen, Das Konzentrationslager Sachsenhausen: <https://www.sachsenhausen-sbg.de/geschichte/1936-1945-konzentrationslager-sachsenhausen/> (pogledano 21.8.2022.).

U nastavku hoda od 1.000 ljudi 700 njih je stiglo u **Bergen-Belsen** (Donja Saksonija), u logor koji je Britance pri ulasku na taj areal dne.15. travnja 1945. ostavio u šoku. William Hitchcock citirao je izjave britanskih vojnika, koji su si morali „prokrčiti put“ u unutrašnjost baraki kroz leševe i udova otpalih od leševa, kroz potpuno apatičnih mahom zatočenica, od kojih su neke doživjele spontane pobačaje ili rođenje mrtvih embrija, koji su ostali ležati po barakama.¹²⁰ Jedna od preživjelih stražarica, „Hilde M.“ (kasnije identificira djevojačkim prezimenom Hilde Lisiewicz), biti će 1945. od britanskog tribunala na godinu dana zatvora, iako je uporno tvrdila da nije ništa vidjela, niti čula, niti se sjećala zadah leševa u raspadanju, i da si ne može zamisliti da se dogodilo ono čime je terete. Ona je odsjela zatvor u Hamburgu i zatim započela novi život – do 2004.godine, kad se suđenje obnovilo pred njemačkim sudom u Hamburgu. Tada već u odmakloj starosti, pokazala je kako je sva sjećanja „duboko zakopala“. „Čudila se“ da je „netko sve ove leševe u raspadanju unio u logor, što zapovjednik Kramer nipošto nije smio dopustiti.“ Da su ljudi ubijeni od SS-a i SS-stražarica, „*nije si mogla zamisliti*“. Nije se više odazvala niti na interviewe niti na službena ispitivanja.¹²¹

¹²⁰ W.Hitchcock, Liberation. Str. 348.

¹²¹ ARD, Das dunkle Geheimnis der Hilde M.: na https://daserste.ndr.de/panorama/archiv/2015/bergenbelsen332_page-2.html (snimljeno 17.3.2015.godine – pogledano 7.8.2022.) i PDF-dokument emisije: Anne Ruprecht, Alltag Holocaust. Eine KZ-Aufseherin erinnert sich.: <https://daserste.ndr.de/panorama/archiv/2015/panorama5472.pdf> (Alltag Holocaust: eine KZ-Aufseherin erinnert sich (19.3.2015-pogledano 7.8.2022.).

V. 5. Flossenbürg

Za marš u koncentracijski logor Flossenbürg umrlo je šestero Jugoslavena. Njihova je smrt poslije rata zabilježena u Matičnom uredu Nürnberg. Za sedmero smrtno nastradalih Židova Međunarodna služba traženja Međunarodnog odbora Crvenog križa u Bad Arolsen pretpostavlja da se prema oznakama na odjeći moglo raditi o jugoslavenskim Židovima, jer se Istraživačka komisija – osnovana 1946, radila je do 1947. godine - nije ograničavala samo na saslušavanja svjedoka, nego na posmrtno ostatke, i tražila znakove obrezivanja.¹²² Dne. 18. travnja 1945. Himmler je zapovijedao raspuštanje logora. Između 18. i 23. travnja zatočenci su u više kolona istjerani iz logora id određen im cilj marša, Dachau, udaljen 300 kilometaral. Od cca.16.000 zatočenika umrlo je usput 3.000-4.000. Duž cijeli put stražari su nemilice ubijali sve koji su posustali; drugi su umrli od iznemoglosti. Sve mrtve su mještani samo površno zakopali; neki su ostali ležati na livadama. Zatočeničko ruhob bilo je jedino što im je ostalo; njihovi zatočenički brojevi odavali su identitet. Komisiji su pripadali liječnici koji su i sami bili zatočenci koncentracijskih logora. Komisija UNRRA-e za Flossenbürg trebala je postati uzorom za daljnja istraživanja marševa smrti iz drugih logora: očevici se nekad nisu „mogli“ ili nisu se željeli sjećati. Liječnici su istraživali 600 ekshumiranih posmrtnih ostataka. Iz očuvanih zatočeničkih „pidžama“ istražitelji su izrezali zatočeničke brojeve, očistili ih posebnim postupkom, kako bi postali čitljivima. Ekshumirani posmrtni ostaci su ponovno pokopani – ali iscjeci s brojevima, zajedno s brojem groba uljepljeni su u posebne mape, zu napomenu liječničkih nalaza: uzrok smrti ustrijeljen, zatučen, zadavljen. „Ispale“ su tri mape: no samo uz polovicu očuvanih zatočeničkih brojeva moglo se utvrditi i ime.¹²³

Grossrosen imao je ženski logor **Schliersee**, s otprilike 1.000 poljskih Židovki iz geta Lodz, koje su iz Auschwitza premještene u tu ispostavu, također i neke mađarske Židovke. Ondje su straže brutalno tukle i izgladnjele.¹²⁴

Dne. 20.1.1945. evakuiran je ispostava Grossrosena u Šleziji, ženski logor **Grünberg**. Logor je do siječnja 1945. imao nešto manje od 1.000 zatočenica, da bi brojka tada

¹²² Međunarodna služba traženja (ITS) Bad Arolsen, Todesmärsche. G.CC 5/2/C, Flo III C/2 SI 13/ ID 1080426: <https://arolsen-archives.org/news/den-toten-ihre-namen-zurueckgeben/> (27.1.2019-pogledano 22.5.2022.).

¹²³ ITS Bad Arolsen, <https://arolsen-archives.org/news/den-toten-ihre-namen-zurueckgeben/> (27.1.2019-pogledano 22.5.2022.).

¹²⁴ Ibid. str. 104.

narasla na 1.800. Dne. 25.1.1945 došlo je do masakra nad 38 zatočenica.¹²⁵ Preživjele su se dne. 29.1.1945. zaputile u pravu logora **Helmbrecht** kod Hofa (Bavarska) s namjerom stići u Bergen-Belsen, 640 kilometara udaljenog od Grünberga. Stigle su u Helmbrecht dne. 6.3.1945., dakle nakon više od mjeseca dana, i to nešto više od polovice onih koje su onamo krenule, njih otprilike 600. Naime, u stanki u Bautzenu, zapovjednik je „ustanovio“ da nedostaje kruha – i za kaznu zbog krađe, dao je ustrijeliti svaku desetu ženu (ukupno 50). Sigurno ne više od 1.000-1.200 iz Schlierseea i Grünberga stiglo je u Helmbrecht.¹²⁶

Na drugi dan marša iz Helmbrechta (14.4.1945) dobili su eksplicitnu naredbu: „Ne ubiti Židove“, „postupati s njima humano“. Himmlerov „adjutant“ i inspektor Alfons Dörr, koji je došao u Helmbrecht s naredbom, tvrdio je da se održavaju razgovori između Himmerla i Amerikanaca i da je Himmler potvrdio da sa Židovima treba postupati humano. Tadašnji zapovjednik logora Helmbrecht Alfons Dörr, sve je to priznao u Nürnbergu. Priznao je da je imao precizne naredbe, i da su stražari to znali, kao što su znali za fizičko stanje Židovki i Židova – i da su svejedno nastavljali mučiti te ljude koji nisu više bili sposobni ni braniti sebe.¹²⁷ Goldhagenovo obrazloženje za Nijemce koji su nastavljali ubijati Židove: Nijemci su bili „*voluntaristic actors*“, a Židovi su bili „*victims specific*“. Simpatija i empatija za Židove po Goldhagen je „*bila strana Nijemcima*“. Židovke i Židovi koji bi pokušavali pobjeći, ni u kojem slučaju nisu imali šanse uspjeti, nego bi redovito bili upucani.¹²⁸ U kritici Goldhagenove polazne teze trebalo je istaknuti da govori o „Nijemcima“, gdje je morao istaknuti da se radi o ljudima koji su ili sami bili nacionalsocijalisti ili su bili indoktrinirani i/ili konformistima, ili su postupali kako su postupali iz straha ili iz oportunitizma. Poistovjećivanje „Nijemci“- zločinci ne može opstajati kao teza, jer i jedan slučaj pomoći ili empatije nekog Nijemca, neke Njemice, ruši konstrukciju. A jedan je slučaj doživljaj žrtava koje su se kretale prema Flossenbürgu: Stražarice su svoje muške kolege odvratile od pucanja na one koji su se pokušavali odmoriti; izmolile bi lokalno stanovništvo za hranu i odjeću – i dobile bi dobrodošlu pomoć.¹²⁹

¹²⁵ KZ-Aussenlager ausserhalb Sachsens:

https://www.slpb.de/fileadmin/media/OnlineWissen/Dossier/NS-Terror_in_Sachsen/Anhang_D_-_KZ-Aussenlager_ausserhalb_Sachsens_-_Maersche.pdf (pogledano 19..8.2022.).

¹²⁶ Ibid. str. 110, 111.

¹²⁷ D.Goldhagen, Hitlers Willing Executors. Str.361-365.

¹²⁸ D.Blattman, Death marches. 109; D.Goldhagen, Hitler's Willing Executors. Str. 365.

¹²⁹ D.Blattman, Death marches.str. 109.

V. Buchenwald – „sabiralište za Transporte sa Istoka

Iz Gassena kod Grossrosena, bolesnici nisu iz Gassena ni krenuli na hod, nego su se natovarili na vlak za **Buchenwald**. Od cca. 700 njih 580 stigli su pješice u Buchenwald.¹³⁰

Buchenwald u Thüringen, na brežuljku iznad grada Weimara („glavnoga grada Njemačke književne klasike, gdje su živjeli i djelovali Johann Wolfgang Goethe i Friedrich Schiller) nalazio se u blizini strateških prevažnih tvornica. U podzemnim pogona se do dolaska Američke vojske u ožujku 1945. radilo na proizvodnji rakete „V2“, Hitlerovog zamišljenog „oružja čuda“, kojim su nacisti mislili izvojevati „Konačnu pobjedu.“¹³¹ Koncentracijski logor Buchenwald, osnovan 1938. godine za „Političke“, ali i za teške kriminalce, „opskrbljivao je pogone u Mittelbau-Dori i Nordhausenu-Mittelbau prisilnim radnicima. U Buchenwaldu je Gestapo 1940. godine internirao Španjolske borbe, koji su nakon poraza republikanskih snaga u Španjolskom građanskom ratu pobjegli u Francusku, a ondje zatočeni, ukoliko nisu uspjeli pridružiti se Francuskom pokretu otpora. Godine 1944. upućeni su u Buchenwald „Španjolski dobrovoljci“ iz Jugoslavije, među drugima: zagrebački filozof i sociolog Rudi Supek¹³². Nakon kapitulacije Italije, Nijemci su iz Jugoslavije doveli u Buchenwald talijanske i jugoslavenske (hrvatske i slovenske) pripadnike Talijanske vojske, a nakon uspostave „Operativne zone Jadransko Primorje“ („Operationszone Adriatisches Küstenland“) partizane, partizanke i članove njihovih obitelji.¹³³ Iz Auschwitza su u Buchenwald 1943. i 1944. godine poslani Židovi iz hrvatskih, slovenskih i srpskih, iz mađarskih i slovačkih transporata: Tako je u lipnju 1944.godine i književnik Ivan Ivanji (rođen 1929. godine u Zrenjaninu)¹³⁴ preko Auschwitza dospio u Buchenwald i u razne ispostave, na prisilni rad. **Magdeburg, Niederorschel**, u „Junker Flugzeugwerke AG“. Niederorschel se odlikovao izuzetno niskom stopom smrtnosti zatočenika (među 200 zatočenika između ljeta 1944. i veljače 1945. godine 19 mrtvih), zahvaljujući „Kapo Ottu Hermannu, komunistu iz Halleja. On je uspio uvjeriti SS da zatočenici obavljaju

¹³⁰ D.Blatman, Death marches.str. 103.

¹³¹ Mitteldeutscher Rundfunk (MDR), KZ Mittelbau-Dora: Zwangsarbeit für die "Wunderwaffe" <https://www.mdr.de/geschichte/ns-zeit/mittelbau-dora122.html> (14.6.2021.- pogledano 8.8.2022.).

¹³² Marijan Bosnar, , Bosnar, Rudi Supek i nacistički koncentracijski logor Buchenwald kroz arhivsko gradivo!.U: Arhivski vjesnik (Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb), br. 54 (2011), str.153-178, ovdje str.157: <https://hrcaak.srce.hr/90520> (pogledano 8.8.2022.)- Anna Grünfelder: „Displaced Persons“ aus Jugoslawien. Repatriierung und Reintegration seit 1945. U: Südost-Forschungen 74, Regensburg 2015, str. 73–110, ovdje. 95.

¹³³ Dorica Makuc, Anna Maria Grünfelder, Jüdische Displaced Persons aus Jugoslawien.

¹³⁴ Ivan Ivanji, https://www.laguna.rs/a997_autor_ivan_ivanji_laguna.html (pogledano. 11.8.2022.).

poslove od prevelike važnosti za rat, što iziskuje dostatnu prehranu i kvalitetne uvjete života, umor i poštede, poglavito od nehumanih kazni. I lokalno stanovništvo prokrijumčarilo hranu, rublje i odjeće u logor. Uvečer 10. travnja 1945. 425 iscrpljenih zatočenika stigli su nakon marša iz Niederorschela matični logor Buchenwald – to je bio zadnji mnogobrojnih „marševa smrti“ u Buchenwald. Koliko je zatočenika poginulo usput, koliko ih je uspjelo pobjeći, nije se moglo utvrditi. Drugi dan su ti zatočenici iz Buchenwalda trebali nastaviti kod prema Dachauu, no preduhitrio ih je i poštedio daljnjeg marša ulazak Amerikanac u logor Buchenwald.¹³⁵ Iz Niederorschela su zatočenici – među njima i Ivan Ivanji - morali na rad u ispostavu **Langenstein-Zwieberge kod Halberstadta**, gdje su radili podzemne hodnike za tvornice, pod kodnim imenom „Malachit“. Rad je bio obustavljen zato što se teren pokazao nepodobnim, no, svejedno su ondje zatočenici doslovce „ubijeni radom“: Od 7000 zatočenika ubijeno je radom i nedostatnom prehranom 2000 njih u manje od godine dana. Dne. 9. travnja 1945. Amerikanci su otkrili i taj logor, no zatočenika su već bili otjerani na marš – 12 dana, kad je 500 zatočenika iz prve kolone lutalo 260 km između područja pod kontrolom Amerikanaca i Crvene Armije. Još jedna kolona, također 500 zatočenika, prevalilo je daljnjih 100 kilometara. Što se dogodilo s drugima, ne može se ustanoviti. Mnoge iscrpljene zatočenike upucale se straže. U logorskoj ispostavi ostalo je 1.400 žrtava. Njih su preuzeli Amerikanci i odmah medicinski zbrinuli.¹³⁶ Ivan Ivanji radio je u drugim ispostavama logora Buchenwald – matični logor bio je „okružen“ mrežom od 140 logorskih ispostava. Godine 1945 do travnja 1945. u toj mreži radilo je 280.000 prisilnih radnika, židovskih i nežidovskih ¹³⁷. Od početka raspuštanja logora u Generalgouvernementu, kad su kolone bile odvedene u druge logore za prisilni rad, Buchenwald je postao jednim od najvećih „sabirnih centara“, zato što je u istočnim pokrajinama „Altreicha“ (Njemačkog Reicha u granicama od 31.1.1933. godine koncentrirala najznačajnija ratna industrija – još daleko od dometa britanskih zrakoplova: sve do 1944. godine, No, matični logor Buchenwald kao, uostalom, ni drugi koncentracijski logori nisu bili ni toliko prostrani da bi mogli prihvatiti toliki priliv ljudi sa Istoka. U veljači 1945. godine Buchenwald je već bio prenapučen, tako da su nove

¹³⁵ <https://www.niederorschel.de/gemeinden-der-vg/niederorschel/staendige-ausstellung-kz-buchenwald-aussenkommando-niederorschel/> (pogledano 8.8.2022.)- Wolfgang Große, Aus dem Umkreis der Kamine. Niederorschel 2009.

¹³⁶ <https://gedenkstaette-langenstein.sachsen-anhalt.de/geschichte/> (pogledano 8.8.2022.).

¹³⁷ Buchenwald ist überall: Die Außenlager des KZ Buchenwald – Projekt Netzwerk der Außenlager. <https://www.aussenlager-buchenwald.de/> (pogledano 8.8.2022.).

kolone marševa morale „kampirati“ na livadama oko logorskih ograda. Sustav opskrbe živežnim namirnicama je već zakazao, kao što se osjećalo urušavanje svekolike administracije. Boris Braun tvrdio je da je postao svjedokom kanibalizma u logoru, a da to nije bilo pitanje nacionalne pripadnosti ljudi, koji su se u to upustili. Među komunistima bilo je Jugoslavena: Rudolf Supek, zagrebački liječnik Dr. Beno Kohn (stigao je iz Auschwitza) i Slovenac Ivan Ranzinger¹³⁸ i oni su formirali „Logorski komitet“ („Logorski otpor“) pokret otpora“, domogli se pomagala i oružja, kad je Buchenwald bio teško bombardiran. Čak su se opirali evakuaciji, Od 5. travnja 1945. godine SS priprema evakuaciju 48.000 zatočenika matičnog logora, a 6. travnja Himmler izdaje zapovijed isprazniti logor. 28 tisuća zatočenika matičnog logora i najmanje 10.000 iz ispostava krenuli su – na ukupno 60 marševa, djelomično u Terezino ili u Dachau. Oslobođenje dočekuju 900 djece, što su ih zatočenici uspjeli zaštititi.¹³⁹ Tko god se uspio sakrivati, izmaknuo je marševima – zatočenici namjerno dovode u zabludu SS-ovce, pružaju otvoreni otpor njihovim zapovijedima. U baraki za filmove tehničari instaliraju potajno prijemnik, kojima radio aparatima u vlastitoj izradi mogu uhvatiti američke signale i uspostaviti dne. 8. travnja 1945. kontakt s generalom George Smith Pattonom. Kad su Amerikanci 11. travnja 1945 oko 14.30 sati stižu do ulaza logora, zatočenici se upuštaju u borbe sa SS-ovcima, nadjačaju ih i predaju logor u 15,00 sati Amerikancima. Historiografija Njemačke Demokratske Republike otpor logoraša u Buchenwaldu i njihovu ulogu u oslobođenju stiliziraju do mita o samooslobođanju No, ne omalovažavajući aktivnu ulogu Logorskog odbora, on sam, sa svojih maksimalno 70-ak pripadnika, ne bi bio dovoljno jak da bi mogao nadjačati SS.' Prisutnost Amerikanaca i njihova intervencija omogućila je savladanje SS-a¹⁴⁰

¹³⁸ Ivan Ranzinger, član Jugoslavenskog odbora logoraša u Buchenwaldu, bio je kao partizan 1943. deportiran iz Štajerske u Auschwitz, a 1944 prebačen u Buchenwald. On je zajedno s Rudijem Supekom i liječnikom Dr. Benom Kohnom brinuo o prisilnim radnicima u logorskim ispostavama Buchenwalda, napose onim u podzmenim tvornicama, sudjelovao u organiziranju pomoći Američkoj vojsci da pronađe put do logora, u savladanju otpora SS-ovskih straža i o organizaciji repatrijacije u Jugoslaviju.. Ivan Ranzinger je završio tragično, kao jedan od smaknutih u Dachauškim procesima. Osuđenim na smrti zbog navodne kolaboracije sa SS-om i Gestapom, na štetu drugih zatočenika: Anna Grünfelder, Jüdische „Displaces Persons“ aus Jugoslawien. Repatriierung, Reintegration. In. „Südostforschungen“, Jg. 74, Rgensbuirg 2015.: https://www.academia.edu/41171530/J%C3%9CDISCHE_DISPLACED_PERSONS (pogledano 8.8.2022).

¹³⁹ Bruno Apitz, sam zatočenik Buchenwalda, autor je romana i nagrađenog filma „Nackt unter Wölfen“. (1958). Povijest trogodišnjeg djeteta, što ga netko „ubaci“ u logor Buchenwald, i njegovo spšavanje od strane članova logorskog odbora, postao je u Njemačkoj Demokratskoj Republiksci simbolom antifašističkog otpora.

¹⁴⁰ Tom Fugmann, Mythos oder Wirklichkeit. Die Selbstbefreiung des KZ Buchenwaldt. 21.5.2021. (://www.mdr.de/geschichte/befreiung-kz-buchenwald-haeftlinge-oder-us-armee-100.html-), (pogledano 8.8.2022.).

Žene koje su 1943./1944. godine dospjele u Buchenwald preko Auschwitza – Slovenke, deportacije iz Nezavisne Države Hrvatske, Srbije, iz Mađarske i Slovačke – ili izravno, uglavnom iz Zapadne Europe, odvedene su u Ravensbrück. Kasnija doyenne jugoslavenske suvremene povijesti, Mirjana (Miriam) Gross¹⁴¹, deportirana je u Ravensbrück preko Buchenwalda. U Buchenwald joj je ostao i stradao otac Mavro, a Mirjam i njezina majka Ela odvedene su u **Ravensbrück**. Radile za tvrtku Siemens & Halske.

Zatočenice tog ženskog logora proslavile su se načinima na kojima su nastojale boriti se protiv očaja, malodušja, monotonije – među njima nalazile su se učiteljice i profesorice, umjetnice i književnice, studentice i intelektualke raznih profila.¹⁴²

Liječnica Stanka Krajnc Simonetti, zatočenica **Ravensbrücka** i zatim „**Zaštitnog logora za mlade**“ („**Jugendschutzlager**“) **Uckermark**, sjeća se okrutnosti što su ih iskusile zatočenice¹⁴³ Ondje je u ožujku 1945 boravilo između 25 i 30 Slovenki. One

¹⁴¹ Mirjana Gross (1922-2012): Uhapšena je zajedno s roditeljima 1943. kod Zaprešića, gdje ju je sklonika hrvatska obitelj. Otac je stradao u Buchenwaldu, a majka Ela i Mirjana su preživjele Ravensbrück. Židovski biografski leksikon <https://zbl.lzmk.hr/?p=121>.

¹⁴² Autorica iz vlastitog sjećanja susreta s profesoricom Mirjanom Grossom čula je kako se ona sa svojim francuskim supatnicama pomagale čitajući poezije na stranim jezicima, kako su si one ispričale knjige pročitane u prijašnjim danima, diskutirala o umjetnosti i raznim temama. Crtanje, umjetnički rad, čak i diskusije o kulinarskim receptima davale su krila njihovoj mašti i pomagale otpjeti poniženja, glad, bolesti i patnje. Priče bivših zatočenica o takvim strategijama ophođenja sa surovom stvarnošću vi i Constanze Jaiser **Frauen-KZ Ravensbrück**, Frauenlager Ravensbrück – Selbstbehauptung zwischen Leben und Tod. Na: <https://www.bpb.de/themen/holocaust/ravensbrueck/60698/frauenlager-ravensbrueck-selbstbehauptung-zwischen-leben-und-tod/> (7.3.2006 – pogledano 8.8.2022.).

¹⁴³ „Jugendschutzlager“ („Zaštitni logori za mlade“) u nacionalsocijalističkom sustavu nisu služili „zaštiti mladih“, nego su bili koncentracijski logori za „mlade propalice“, za neprilagođene, „asocijalne“, politički nepouzdanе. Socijalna služba, policija i SS tretirala bi mlade koji se po svom odijevanju, stilu zabave, društvenom životu, smatrali „protivnicima Narodnonsne zajednice“. Do raspuštanja logora početkom 1945.godine bilo je ondje zatočeno 1200 djevojaka i mladih žena između 16 i 21 godinu života. Zatočenice se nisu „štitile“, nego se nacionalsocijalističko društvo trebalo zaštititi od njihove zapuštenosti. Prisilni rad i fizičko zlostavljanje bile su „mjere za preodgoj“ mladih čiji način života nije bio u skladu s nacionalsocijalističkim načelima Logor Uckermark, sjeverno od Berlina izgrađen je 1942. od prisilnih radnika, a uprava je bila podređena ženskom koncentracijskom logoru Ravensbrück. Isti logor osnovan je 1940.godine u Moringenu (kod Goettingen) za mušku mladež, i logor u Lođu (Litzmannstadt) u Poljskoj. Više od 40 mladih Slovenki iz Koruške i okupirane Slovenije zatočene su kao simpatizerke i pomagači partizana ili komunistkinje. Komunistkinje ili simpatizerke komunističkog radničkog pokreta predstavljale su drugu po brojnosti skupinu, zatim pristalje engleske američke džec-glazbe, pa mlade žene osumnjičene zbog spolnih kontakata sa strancima, stranim radnicima (na temelju denunciranja). Najmanju skupinu sačinjavale su Romkinje, Sintezе i židovske „mješanke II.stupnja“. Vanbračno rođenje, razvod roditelja ili političko neslaganje roditelja bili su također razlozi za upućivanje u takve logore. Zatočenici i zatočenice morali su raditi, ili kod seljaka u okolini, ili u domaćinstvima SS-ovaca, ili u logoru i u Ravensbruecku. Oboljenja, bilo da im je uzrok bila zaraza ili nedovoljna prehrana, polučila su selekcijama i upućivanje u centre za provedbu prisilne sterilizacije ili za „eutanijski program“ – naročito Romkinjama i Sintezama. Poslije raspuštanja logora za maloljetnice, logor je bio prenamijenjen za umiruće žene iz Ravensbrueck i za selekcije Dne. 24.siječnja 1945.

su radile u Hagenowu, u magazinu za opskrbu Wehrmachta. Prema njima se, prema sjećanju Stanke Krajnc Simoneti, jedna stražarica relativno dobro ponašala. Stanka Kranj Simonetti prebačena je u „Jugendschuttlager Uckermark“, Ondje je od 1943. godine do raspuštanja logora (27.4.1945.) boravila 41 Slovenka, u godinama starosti između 14 i 19 godina; sve su bile „politički pokvareni“ – tj. iz obitelji partizana, partizanske simpatizerke, suradnice, ili same partizanke.¹⁴⁴ Dne. 27. travnja su one dobile civilnu odjeću i otpusnicu iz logora. Tatjana Peče Belopavlovič, koja je tek 27. aprila 1945 izašla, slaže se da su u zadnje dane travnja stražarice bile osjetno blaže, i da su izrazile nade kako će njihove „štićenice“ braniti pred Saveznicima. Amerikanci su ih preuzeli 27.travnja 1945. i poslali u „ambulantu“ za „prvu pomoć“. Tek u rujnu 1945. bile su sposobne za putovanje natrag u domovinu.¹⁴⁵

Kad se u travnju 1945. godine, prije dolaska Američke vojske, logor Ravensbrück raspustio, jugoslavenske zatočenice krenule se iz tog logora (90 km sjeverno od Berlina) u pravcu Buchenwalda – i to je bio „marš smrti“, jer je više stotina kilometara dugačak put mnogim pretvorio u grob (uz cestu). Neke su žene imale sreće naići na Američku vojsku i biti otpremljene u Buchenwald¹⁴⁶, koje se pretvorio u veliko „sabiralište“ svih koji su se namjeravali repatriirati – i jugoslavenski logorski odbor Buchenwalda preuzeo je organizaciju repatrijacije.¹⁴⁷

logor je djelomično raspušten, a zatočenice dodijeljene Ravensbruecku - -samo Slovenke su zadržane do kraja raspuštanja, tj. do 30.travnja 1945... Martin Guse, Das Jugend – KZ -Uckermark 1942 bis 1945, Bundeszentrale fuer politische Bildung (bpb) [https://www.bpb.de/themen/holocaust/ravensbrueck/60709/das-jugend-kz-uckermark-1942-bis-1945/\(snimljeno](https://www.bpb.de/themen/holocaust/ravensbrueck/60709/das-jugend-kz-uckermark-1942-bis-1945/(snimljeno) 24.1.2006- pogledano 3.8.2022.).

¹⁴⁴ Silvija Kavčič, Mlade Slovenke . str. 89-91.

¹⁴⁵ Silvija KAVČIČ, Slowenische Frauen im Konzentrationslager Ravensbrück 1941-1945.-U „Acta Histriae“,14 H.1. (snimljeno 10.8.2006 (pogledano 2.8.2022.), str. 95-114. Iz Slovenije stizali su od 1941.fgodine na dalje transporti uz Š tajerske i Gorenjske, Seoske igračanske žene, tijekom 1942. i 1943. i intelektualke Godine 1943. su im se pridružile Slovenske i Primorja, Istre i Trsta s okolicom, iz partizanskih obitelji, ili same partizanke. U ovom istraživanju autorica je opisala „diferencijaciju“ i suživot zemljakinja socijalno raznih profila.-

Silvija Kavčič* Mlade Slovenke v mladinskem zaščitnem taborišču Uckermark ter po letu 1945 v Sloveniji* Prispjevki za novejšo zgodovino XLI - 1/2001 Prejeto 20. 2. 2001.

¹⁴⁶ Deutsches Bundesarchiv Berlin, https://portal.ehri-project.eu/units/de-002429-ns_4_ra (pogledano 8.8.2022.).

¹⁴⁷ A.M.Grünfelder, Jüdische „Displaced Persons“ aus Jugoslawien. REpatriierung und Resozialisierung.

VI. Oslobođenje koncentracijskog logora Bergen-Belsen

Koncentracijski logor Bergen-Belsen, u koji su nakon raspuštanja Auschwitza usmjereni evakuacijski marševi, oslobođen je 15. travnja 1945. od strane Britanske vojske (pa je jedini logor oslobođen od Britanaca i pod britanskom okupacijskom vlasću. Bergen-Belsen je u pravom smislu „oslobođen“, jer su Britanci, na inicijativu samog Himmlera, s logorskom upravom, SS-ovim zapovjednikom Josephom Kramerom, prijašnjim zapovjednikom Auschwitzach (u civilnom životu pekar) pili lokalno primirje. Područje od 48 četvornih kilometara oko logora neutralizirana je, a SS je bez primjene oružja napustio logor – zajedno s tri četvrtine osoba, tj. 250 stražara: Samo 50 stražara i 30 stražarice zadržani su. Nije posve jasno, što je Himmler doista doprinio sklapanju primirju – izgleda da su Britanci inzistirali na tome zbog vladajućih epidemija dizenterije, trbušnog i pjegavog tifusa, te tuberkuloze. Britanci su očekivali oduševljen doček – umjesto toga apatični preživjeli nisu ni realizirali činjenicu oslobođenja od vladavine terora. Bergen-Belsen je od siječnja 1945. godine bio logor u kojem se nije ubijalo, nego gdje se umiralo – i zbog potpune prenapučenosti. Na dan oslobođenja logor – planiran 1943. za 1.000 Židova predviđenih za razmjenu sa Saveznicima – napučilo 60.000 zatočenika. Od siječnja 1945. godine gotovo svaki dan stižu evakuacijski transporti.

Britanci se pokazuju nedoraslima organizacijskim i logističkim potrebama sanirati instalacije, nabavljati, osigurati dotok vode, nabaviti lijekove i hranu primjerene bolesnim organizmima iznemoglih i izgladnjelih zatočenika. Poslije oslobođenja umiranje se nastalja: do kraja travnja 9.000, a u svibnju i lipnju daljnih 4.000 zatočenika. Ukupno je umrlo 52.000 ljudi. Britanci spaljuju barake zbog epidemija, pa izgrađuju nove barake u susjedstvu.

Richard Dimbleby, ratni izvjestitelj BBC-a stigao je 17. travnja u Bergen-Belsen. Ovaj je dan bio najstrašniji moga života, priznat će Dimbleby u svom izvještaju iz logora. BBC ga najprije nije htio emitirati, smatrajući ga nevjerodostojnim, neuvjerljivim. Tek kad je Dimbleby prijetio dati otkaz, prilog die u eter i postao jednim od najčuvenijim u povijesti radijskog izvještavanja.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Britta Probol, KZ Bergen-Belsen: "Nichts als Leichen, Leichen, Leichen" n108.htm <https://www.ndr.de/geschichte/chronologie/kriegsende/Befreiung-des-KZ-Bergen-Belsen-Briten-stossen-aufs-Grauen,bergenbelsen> (snimljeno 16.04.2021-pogledano 21.8.2022.).

(izvor: Bundeszentrale für politische Bildung, www.bpb.de)

VII. U vakumu moći – žrtve „evakuacijskih marševa“ između fanatičnog i indoktriniranog lokalnog stanovništva i znakova empatije

Auschwitz, sinonim „Konačnog rješenja Židovskog pitanja“, prestao je funkcionirati. Njegovi tvorci su ga uništili, nastojali pedantno ukloniti tragove i zatim bježati od mjesta zločina. Od 20. siječnja 1945. godine, otkad je zadnja kolona zatočenika napustila areal Auschwitza, nalazili su se u barakama oko 7.000 bolesnika i zatočenika na samrti, među njima i kasniji talijanski književnik Primo Levi (1919-1987)¹⁴⁹– „*prepušteni sami sebi.*“ (Oleg Mandić), među njima i književnik Primo Levi. Pogon Buni, u kojem je Levi radio, već od prvih dana siječnja više nije funkcionirao, prema nije bio uništen; oni koji su mogli raditi, bili su već na marševima: „...*iako su Nijemci inače svugdje čekali naredbe i zapovijedi odozgo, tu su radili na svoju ruku*“, odlučni da nitko od zatočenika ne smije živ pasti ruke neprijatelju i svjedočiti za zločin.

U bolničkom bloku Auschwitza, Buna-Monowitz ostalo je 800 bolesnika; njih 500 umrlo je, prije dolaska Rusa, od bolesti, hladnoće, glad, daljnjih 200 umrijet će narednih dana. S koliko zebnje su ovi ostavljeni bolesnici čekali dolazak Sovjetasjeća se Oleg Mandić „... *Kad je stigla prva ruska izvidnica, naoružana – „ali ne s oružjem protiv nas...“; četvorica mladih vojnika na konjima, zašute pred pogledom na hrpe mrtvih; ne pozdravljaju, ne smješčaju se, čine se da su potišteni, ne samo iz pijeteta, nego iz zbunjenosti,..... Čini se da su ispunjeni sramom, sramom koji je dobro poznat nama, kad bismo mi se sramili nakon selekcija, srama, kakav je Nijemcima bio nepoznat, sram koji pravednik osjeća naspram zlodjelu za koji on nije kriv. ...Trenutak kad nam se vratila sloboda, bio je nama isto toliko težak, radost je bio opterećen osjećajem stida; htjeli smo očistiti naše svijesti i naša sjećanja od svega groznoga što smo doživjeli. Slutili smo da nam se više ništa može dogoditi tolikog dobroga da bi moglo nadjačati sve ružno u našoj prošlosti. ...Radost zato što smo slobodni, biva opterećena i nadjačana „moralnim umorom“, („una fatica morale“), Zato samo malobrojni dotrče do osloboditelja, malobrojni padnu na koljena s molitvom na usnama ¹⁵⁰*

Kad je izvidnica Crvene Armije konačno dne. 27.siječnja 1945.godine zakoračila na tlo glavnog logora Auschwitza, nije imala koga osloboditi: nije bilo otpora, malobrojni

¹⁴⁹ Primo Levi (1919-1987), kemičar i književnik, autor „Se questo e un' uomo“.

(„... Perciò pochi fra noi corsero incontro ai salvatori, pochi caddero in preghiera“, str. 9-11, poglavlja „La tregua“). ¹⁵⁰Primo Levi, La tregua. Na: <https://icrsale.edu.it/wp-content/uploads/sites/516/Levi-La-tregua.pdf> (26.7.2022).

zatočenici bili su apatični i preslabi bilo za otpor, bilo za oduševljeni doček. Sovjetski kameraman Aleksandar Woronzow će pred Tribunalom izjaviti da mu ono što je vidio u Auschwitzu, neće izaći iz glave dok bude živ.¹⁵¹ Među onima koji su se uspjeli sakrivati, bila su nekolicina djece iz paviljona gdje je liječnik Mengeles provodio svoje pokuse sa živim ljudima. Preostalo je otprilike 600 djece.¹⁵²

U Birkenauu je Gestapo još 25.1.1945. ubio 300 bolesnih Židova. To je bila zadnja skupina Židova ubijena u Auschwitzu.¹⁵³

U logor je stigao i Poljski crveni križ, Sovjeti su podigli šatorske lazarete, liječnici i medicinske sestre iz SSR-a stižu, uz to i dobrovoljci iz Poljske u kojima su uspješno liječeni 4500 logoraša, među njima 400 djece i mladih.¹⁵⁴ Zagrebački liječnik Dr. Makso Grossmann, internist, liječnik u logorskoj bolnici, postao je članom Sovjetskog liječničkog tima.¹⁵⁵: U bolnici poljskog Crvenog križa djelovao je još u veljači 1945. godine Prof. Jakov Salečić, partizan, koji je stigao u Auschwitz 1943. godine s nekim ranjenicima bitke na Sutjesci. Poslije rata radio je u Međunarodnom komitetu Auschwitzu u sastavu SUBNORH-A.¹⁵⁶

„Auschwitz“ je prestao postati sinonimom prvo industrijaliziranog ubijanja, singularnog događaja. No, ubijanje nije prestalo, umiranju zatočenika koncentracijskih logora još nije došao kraj. Štoviše – Holokaust je „izašao iz logorskog areala opasnog

¹⁵¹ Oliver Diedrich, Norddeutscher Rundfunk (NDR), Auschwitz – „Das Schrecklichste, was ich je sah“. Na: <https://www.ndr.de/geschichte/schauplaetze/Befreiung-des-KZ-Auschwitz-Erinnern-am-Holocaust-Gedenktag,auschwitz592.html> (27.1.2022- pogledano 8.8.2022.).

¹⁵² Walter Manoschek, Serbien ist judenfrei.“ Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42 (Beiträge zur Militärgeschichte, 38, Band 38). Oldenbourg, 2. Auflage, München 1995.

¹⁵³ D. Blatman, Death marches str. 82. Blatman citira preživjel svjedoke. , i to za niz subkamps Auschwitz za: Jaworzno kstr. 90, jedan dio također oslobođeni od Rusa. Str. 91.. Dne.21.1. oni su došli u Blechammer. OPd tamo ih Wehrmacht prebacio u Grossrosen. Str. 92 . Dne.2.2. oni su stigli u Grossrosen, 800 je bilo ubijeno usput. Str. 93.

¹⁵⁴ D. Blatman, Death marches str. 80-82.

¹⁵⁵ Dr. Makso Grossmann, 1893 – 1947. Studirao je medicinu u Beču, bavio se najprije farmakologijom, a usavršavao se u kardiologiji i elektrokardiografiji u Parizu. U Zagrebu je od 1928. godine izgradio kardiologiju u sanatoriju „Merkur“. U vrijeme NDH umirovljen je (bez mirovine). Iako je sa svojom suprugom Dr. Štefanijom Grossmann-Winter prešao na katolicizam, morao je nositi Židovski znak. Pobjegao je na teritorij pod talijanskom okupacijom, a interniran je u Italiji, u logoru Montecatini Termini Fossoli di Carpe– Od tamo je uhapšen i deportiran u Auschwitz. U logoru radio u bolesničkoj baraci. Nakon ulaska Sovjetskih vojnika postao je članom Sovjetske komisije za utvrđivanje nacističkih zločina. Poslije povratka u Zagreb radio je još na izgradnji instituta za endokrinologiju s težištem na dijabetesu, iako je već bio teško bolestan. Glasi kao začetnik farmakologije u Hrvatskoj; Židovski biografski leksikon. <https://zbl.lzmk.hr/?p=138> (22.5.2022.).- Melita Švob, Dr. Makso Grossmann u „Judje u Sloveniji“, 2020.

¹⁵⁶ T. Žugić – M. Milić, Jugosloveni Auschwitz. Str.51 (Nema drugih podataka na tražilicama www.sabhr.hr i www.za Prof. Dr. Salečić vidi bilešku s biografskim podacima: Imam ih zahvaliti gospodinu Dr. Wojciechu Plosi Državni muzej Auschwitz -Birkenau, u Auschwitzu, mailom autorici, prima.kontakt@auschwitz.info.

električnom bodljikavom žicom pod visokim naponom, „preselio“ se na cestu sela i gradiće, gdje su ga mogli pratiti, i sudjelovati u njemu i građani koji nisu bili članovi zločinačkih struktura. „*Killing was now a nihilistic act, committed locally and devoid of a guiding hand*“, ocjenio je Blatman ovu fazu.¹⁵⁷ „*Gori od Auschwitza bili su marševi – pravi marševi smrti*“, svjedočit će Boris Braun.¹⁵⁸ Straže koje bi nemilosrdno tukle i tjerale hodajuće, bez obzira na njihovo jedno fizičko stanje – zadobile bi zadatak dovesti kolone na određeno mjesto, ali samo na polasku iz Auschwitza.

Od tada su kolone i njihovi čuvari bili prepušteni sebi – prepušteni i moćnicima u mjestima i lokalnom stanovništvu: Goldhagen tvrdi da su Židovi i u marševima smrti dobili „*istaknuti položaj*“: da je Alfons Doerr, jedan od zapovjednika Auschwitza, prije pokreta izdao naredbu „*odstojanje između Židova i Nežidova*“, „*nema kontakta između Židova i lokalnog stanovništva*“¹⁵⁹; kad je stanovništvo htjelo pomagati, stražari bi ih odvratili, upozorivši „*Ne – jer to su Židovi*“. Djeca su bacala kamenje na njih, kad su čula da se radi o Židovima. To se dogodilo na maršu između **Neusalz i Bergen-Belsen**.¹⁶⁰ Za takve tvrdnje Goldhagen navodi svoje svjedoke, pa su tvrdnje za mene neprovjerljive. Iz mojih - doduše malobrojnih - svjedočanstava Židova (npr. Borisa Brauna) ne mogu iščitati zapovijedi koje bi se odnosile na odvajanje Židova od nežidova u kolonama za marševe.

Ponašanje javnosti – stanovništva u gradovima, gradićima i selima, kroz koje bi kolone prolazile - pokazuje široku lepezu držanja, između fanatičnog nacionalsocijalizma i – rijetko – nastojanja odgoditi okrutne zapovijedi, ili čak usprotiviti se njima, ali i paničnog istjerivanja kolona iz središta mjesta – „*Ne želimo ih vidjeti tu, kriminalce, komuniste...*“: To se dogodilo u Celleju, kad su nakon bombardiranja, neki koristili priliku za bijeg, a mještani organizirali pravu „hajku“ na njih. Kad su neki „ulovljeni“ molili za milost, jer je rat ionako već pri kraju, čuli su od „Volkssturma“: „*Mi želimo očistiti naše šume od komunista*.“ Ljudi su i vjerovali propagandi koja je najavljivala potrebu za oprez kad stiže kolona „kriminalaca“¹⁶¹ Rezultat: masakr nad žrtvama marša – radilo se o prisilnim radnicima iz koncentracijskog logora Neuengamme kod Hamburga. Kad su 12. travnja 1945. Britanci osvojili Celle, prikupili leševe i spalili ih, komentirao je

¹⁵⁷ D. Blatman, *Death marches*. Str. 416.

¹⁵⁸ M. Braun, *Skupljajući...* str. 57.

¹⁵⁹ D. Goldhagen, *Hitler's Willing Executors*. str. 348-352.

¹⁶⁰ D. Blatman, citirajući Goldhagena u *Death marches*. Str. 362, 363.

¹⁶¹ D. Blatman, *Death marches* str. 266-272 i 349.

njihov zapovjednik. „*Belsen in microcosm*“. Ca.1.000 bjegunaca uhvaćeni su živi od „Volkssturma“ i odvedeni u Bergen-Belsen, jer su ljudi vjerovali u uvjerenje vlasti da se u gradu nalaze podivljali kriminalci. A to su bili ljudi iscrpljeni preteškim radom u tvornicama, na visokim pećima i u rudnicima. Nisu ni i mali vremenskim uvjetima primjerenu odjeću, ništa osim njihovih već iznošenih zatvorskih „pidžama“, a na nogama drvene klompe.¹⁶²

U Gardelegenu (Sachsen-Anhalt) su 13.4.1945. gdje je SS, uz „blagoslov“ lokalnih vlasti, a uz pomoć mještana kolonu mađarskih Židova zaključio u štagalj sjene. 16-godišnji SS-ovci su zapalili sjeno, kako je znao ispričati američkim istražiteljima preživjeli mađarski Židov. Dne. 18.4. General Major Frank Keating prisilio je lokalne muškarce prikupljati posmrtno ostatke spaljenih (koji su još dimili zajedno sa slamom iz staje) i pokopati ih. Američki vojnici pratili ih u radu. Nekolicina američkih vojnika nasrtali su na Nijemce. Do 24.4.1945. Amerikanci su uspjeli osigurati pojedine grobove, i svi mrtvi masakra, 1.018 leševa, bili su ponovno ekshumirani i položeni u pojedinačne grobove. Samo četvorica identificirana su poimenično; svi ostali su pokopani sa svojim zatočeničkim brojevima ili oznakama na logoraškim „pidžamama“, kao četvorica Jugoslavena. Tijela su bila deformirana zlostavljanjima, mučenjem, izgladnjivanjem. Nekolicina onih koji su uspjeli pobjeći, pomagali su pri identifikaciji na osnovnu znaka obrezivanja. Jedanaestero uspjelo se izvuci iz plamena i preživjeti: sedmorica Poljaka, trojica Sovjeta i jedan teško ozlijeđen Francuz. Na ritualnom pokopu, dne. 25.4.1945., američki general Colonel George Lynch, zapovjednik 102. Divizije, istaku da će SS, Gestapo i svi sudionici, bili izravno krivi ili po zapovjednoj odgovornosti, biti primjereno kažnjavani. „*But that is never enough to restore respect for the German people...*“ Amerikanci uspjeli su, uz pomoć preživjelih, utvrditi sudionike i uhapsiti. Najviše njih bili su ljudi iz „Volkssturma“ (naoružanih skupina vojno nesposobnih muškaraca, regrutiranih za čuvanje zatočenika, kolona „marševa smrti“, i za borbe „prsa o prsa“ s neprijateljima). Nekolicina, i žena, ubili su u američkom istražnom zatvoru. Jedan od okrivljenih SS-ovaca, osuđen na doživotni zatvor, umro je 1950. mlad od leukemije¹⁶³ Godine 1952. vlasti NJDR dali su urediti groblja pokopanih smrtnih ostataka žrtava. Polje s 1.016 grobova i bijelih križeva bez natpisa

¹⁶² Ibid. Str. 266-272.

¹⁶³ Ibid. Str. 345-349.

i spomen ploča darivana od 102. Američke divizije upozoravaju na zločin SS-ovaca i na sudjelovanje stanovnika grada Gardelegen.¹⁶⁴

Međutim, dne. 1.7.1946. godine područje Gardelegen, okrug Magdeburg, prešlo je pod sovjetsku okupacijsku vlast. Ona nije ništa poduzela, nego „arhivirala“ dokumentaciju, a masakr prešućivala kao najstroži tabu. I lokalno stanovništvo je „rado“ zaboravila događaj.¹⁶⁵

Hajke na izbjegle sudionike marševa, ili na izbjegle iz logora, a uz sudjelovanje stanovništva, kojoj su takve zgone bile prava zabava, dogodile su se i u okruženju koncentracijskog logora Mauthausena.¹⁶⁶

S druge strane, ima i primjera kako su javne osobe – gradonačelnici, načelnici općina i drugi službenici – imali hrabrosti usprotiviti se diktatima onih koji bi najradije s tim kolonama postupali „po hitnom postupku“: U Burgstallu (Sachsen) odbili su SS koji je u očekivanju kolone zatočenika, odlučio „likvidirati ih!“ s pravnim argumentom, zašto naredba bez pisanog obrasca ne smiju priznati pravovaljanima. Trudili su se „kupiti vremena“, računajući s dolaskom Amerikanaca.¹⁶⁷

Čak i među SS-ovcima našli bi se pojedinci koji bi kao pratitelji kolona tražili namirnice za njih ili su ih pustili na slobodu, kao jedan koji je pratio kolonu iz Dachauških ispostava prema Češkoj. Značajan broj Njemačkih, Čeških i poljskih građana pružili su pomoć hranom i pićem, kad su kolone prolazili njihovim mjestima ili su ih nosili u vlakove – tako u Burgstallu, gdje su SS-ovci otprilike 500 zatočenika iz Mittelbau-Dore prepustili Amerikancima.¹⁶⁸

¹⁶⁴ https://gedenkstaette-gardelegen.sachsen-anhalt.de/fileadmin/Bibliothek/STGS/Isenschnibbe_Gardelegen/Flyer_Gardelegen_en.pdf .

¹⁶⁵ D. Blatman, Death marches str.349.

¹⁶⁶ Werner Sabitzer, Die Mühlviertler Hasenjagd (Lov na zečeve u Mühlviertelu). Podsjeća na jedno od najtužnijih događaja u povijesti Koncentracijskog logora Mauthausen, bijeg 500 sovjetskih ratnih zarobljenika-zatočenika Mauthausena, iz logora dne.2.veljače 1945. Stanovništvo okolnih mjesta zabavljaju se u u „lovu“ na bjegunce, ne trošeći misli na to da će „ulovljene“ žrtve čekati odred za odstrijel.:150 bjegunaca ubijeno je u bijegu, zatučeni, upucani. Jedino načelnik lokalne Žandarmerijske postaje Walter Fleischmann, odbio je zapovijed ustrijeliti svakog uhvaćenog bjegunca. U „Öffentliche Sicherheit“ (glasilo Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Austrije), br. 3-4/2005, str. 49-51, na: https://www.bmi.gv.at/magazinfiles/2005/03_04/files/9_030405.pdf .

¹⁶⁷ D. Blatman, Death marches. Str. 344.

¹⁶⁸ Ibid. Str. 345, 427.

VIII. „Tko danas još spominje Armence....!“

Hitler je navodno bio upozoravan da će Svijet saznati o masovnom ubijanju Židova i o „marševima smrti“, i da će Svijet osuditi Njemački Reich, „*baš kao što je Svijet osudio masovno ubijanje Armenaca i njihove marševe smrti 1915./1916.godine*. Hitler bi, po toj predaji, odmahnuo rukom: „*Tko danas još spominje Armence?*“

Povijest kao da mu je dala za pravo. Armenci koji su stradali u „marševima smrti“ i masakrima na tim marševima 1915.godine, zabilježeni su tek kao jedna kategorija žrtava Prvog svjetskog rata. A žrtve masakra duž cesta kojima su se kretale kolone iz nacističkih logora, poslije rata su također bilancirane kao „žrtve fašizma“. Kad su mjesta najvećih masakra tijekom evakuacijskih marševa iz Auschwitza na osnovu Međusavezničkog dogovora o podjeli okupacijskih zona (na konferenciji u Potsdamu) 1.7.1946. godine prešlo iz Američke pod sovjetsku okupacijsku vlast, Amerikanci su odstupili i istražni materijal, a nad svojim dosjećima zatvorili poklopac. Lokalno stanovništvo je masakre prešućivao kao tabu, dok su komunističke vlasti sovjetske okupacijske zone – od 1949. godine Njemačka Demokratska Republika – „čistila“ sjećanja od „nezgodnih“, politički neoportunih žrtava: od Židova, Jehovinih svjedoka, Roma i, homoseksualaca. Njih bi saželi u sintagmu „nevine žrtve komunizma iz različitih nacija“ – „borci“ su bili „subjekti povijesti i vrijedni sjećanja., kao „Međunarodni borci pokreta otpora protiv fašizma“. Antisemitizam rasizam, „*social deviation*“ bili su prešućivani, samo je bilo riječi o „ubojitoj“, „zločinačkoj“ naravi fašizma.¹⁶⁹

Preživjeli jugoslavenski sudionici marševa smrti pokušavali su nakon povratka u domovinu sjećanje na događaje u logoru i na marševima smrti očuvati i svojim stralim drugovima osigurati pijetet i štovanje. U Buchenwaldu je postojao Odbor jugoslavenskih logoraša, koji je surađivao s odborima drugih nacionalnosti. Pokušaj „prenijeti“ rad i u mirnodopske uvjete, u zemlje porijeklo, i nastaviti njegovati veze s Međunarodnim odborom logoraša Auschwitza i istoimenom za Buchenwald – Boris Braun je naročito angažirao¹⁷⁰ nije uspio, nije bilo dovoljno sluha za tu ideju u Saveznom udruženju boraca. Tako je Boris Braun na svoju ruku nastavljao prijateljske veze sa svojim bivšim logoraškim drugovima i Češke i Poljske. Jedino Slovenke

¹⁶⁹ D.Batman, Death marches. Str. 351-353

¹⁷⁰ M.Braun, Skupljati krhotine života. Str.52,53

Slovenskog Primorja i Trsta njegovale su institucionaliziranu zajednicu, a liječnica dr. Stanka Kranjc Simonetti (rođena 1928.godine) vodila njihovu mrežu kontakata.¹⁷¹

Starenja i smrt članova logoraških odbora generalni je problem svih odbora, jesu li postojali u institucionaliziranom obliku ili kao neformalne udruge. Svim međunarodnim odborima logoraša nametnulo se pitanje, kako unatoč smjeni generacija očuvati sjećanja i motivirati nove generacije za rad u tom cilju. Najveću brigu su preživjeli logoraši posvetili odgoj mladih za civilnu hrabrost, tako da ne okreću glave kad postaju svjedocima nepravde: Ne samo počinitelji nose krivicu, odgovornost imaju i „bystanders“, kojih su se zabavljali ili – u najboljem slučaju – odvratili glave.¹⁷²

Christopher Browning je u svojoj monografiji „*Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*“¹⁷³ pitao se za motivacijama muškaraca-pripadnika njemačkog *Pričuvnog bataljuna 101* u Poljskoj koji su bez pitanja i razmišljanja izvodili masakr nad cjelokupnim židovskim stanovništvom mjesta Józefów u okupiranoj Poljskoj. To su bili obični muškarci četrdesetih godina iz Hamburga, sa civilnim zanimanjima, čak nisu bili policajci. Zapovjednik bataljuna je svojim podređenima ostavio mogućnost da mole za dozvolu za nesudjelovanja, a da im za to ne prijete kazne. Njih 15-orica od 500 pripadnika tog bataljuna imali su hrabrost ne sudjelovati, i stvarno nisu snosili nikakve posljedice. Mahom su ozloglašen „Einsatzkommando“ sačinjavali dobrovoljci, policijski službenici ili seoski žandari¹⁷⁴ „Posluš, dril, ali i pritisak grupe, okoline, drugova, strah i konformizam ili oportunizam bili su jači od savjesti.“¹⁷⁵

¹⁷¹ Silvija Kavčič, *Mlade Slovenke Prispevki za novejšo zgodovino* XLI - 1/2001 8, str. 89, 90.

¹⁷² D.Goldhagen, *HitlersS.* 421, 422.

¹⁷³ Christopher Browning. *Ordinary Men. The Reserve Bataillon 101 and the Final Solution in Poland.* 1992, Neuauflage 1996.

¹⁷⁴ Njemački prijevod Christopher Browning, *Ganz normale Männer. Das Reservebataillon 101 und der Holocaust.* Hamburg 1996. Masakr se dogodio 13.srpnja 1942.godine, 1500 ljudi je ubijeno. Počinitelji, pripadnici pričuvnog bataljuna nisu bili niti SS-ovci, niti Gestapovci, čak nisu ni svi bili članovi nacističke partije; u civilnome životu bili su radnici, oženjeni, s obiteljima. Većina se odazvala zapovijedi bez razmišljanja, manji broj je oklijevao pa, naposljetku, pokleknuo, dok je broj onih koji su odbili sudjelovanje, bio izuzetno malen. Browning se zapitao, kakav „tip“ čovjeka postaje masovnim ubojicom, i pod kojim preduvjetima. Pripadnici ovoga i drugih pričuvnih jedinica sudjelovali su na u masakrima, te kao straže u logorima, i u logorima smrti, a naposljetku i u marševima smrti. 38.000 Židovki i Židova pali su rukama tih „sasvim normalnih muškaraca“.Sažetak sadržaja.

¹⁷⁵ Werner Sabitzer, *Die Mühlviertler Hasenjagd (Lov na zečeve u Mühlviertelu).* Podsjeća na jedno od najtužnijih događaja u povijesti Koncentracijskog logora Mauthausen, bijeg 500 sovjetskih ratnih zarobljenika-zatočenika Mauthausena, iz logora dne.2.veljače 1945. Stanovništvo okolnih mjesta zabavljaju se u u „lovu“ na bjegunce, ne trošeći misli na to da će „ulovljene“ žrtve čekati odred za odstrijel:150 bjegunaca ubijeno je u bijegu, zatučeni, upucani. Jedino načelnik lokalne Žandarmerijske postaje Walter Fleischmann, odbio je zapovijed ustrijeliti svakog uhvaćenog bjegunca. U „Öffentliche Sicherheit“ (glasilo Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Austrije), br. 3-4/2005, str. 49-51, na: https://www.bmi.gv.at/magazinfiles/2005/03_04/files/9_030405.pdf

Istovjetan slučaj (koji je aktualno predmet istraživanje što ga je pokrenulo Savezno ministarstvo za unutrašnje poslove Republike Austrije): ponašanje austrijskih policajaca u deportacijskim vlakovima Židova od 1938. godine na dalje (najprije u geta u Poljskoj, a od 1942. godine izravno u koncentracijske logore Terezino i Auschwitz). Značajan broj SS-ovaca koji su pratili „evakuacijske marševe“, bili su Austrijanci. Utvrđeno je, naime, da su policajci velikom većinom sami javljali, čak „gurali“ u taj zadatak, jer im je donio dodatke uz plaće. Nisu se nikad suprotstavljali niti sudjelovanju u masovnim strijelanjima domaćeg stanovništva i Židova u Poljskoj i Rusiji – iako je čak pozitivno utvrđeno da nitko, bilo stražari, ili SS-ovci ili pripadnici policijskih jedinica nije bio kažnjeni kad bi odbio izvršiti ubojstvo. Otpadaju, dakle, kao razlog za sudjelovanje u zločini, strah, prisila, pritisak. Oportunizam, odgoj za bespogovorni posluš, nesposobnost promišljanja svojih postupaka zacijelo su snažnije utjecale na pojedince – a društvena klima indoktrinacije u duhu mržnje prema „drugotnima“ bila je vjerojatno pozadina ponašanja pojedinaca za odluku: „*German could say „no“ to mass murder. They chose to say „yes“.*“¹⁷⁶ Čast pojedincima koji nisu podlijegli takvim pristiscima: gradonačelnik i gradski savjetnici u Burgstallu¹⁷⁷, kad je čak gradonačelnik odbijao je izvršiti likvidacijsku naredbu.¹⁷⁸ Malen broj Austrijanaca, izuzetno malen broj njih, odvažio se odbiti sudjelovanje u takvim akcijama, iako im se ništa gore nije dogodilo od podrugljiva podsmijeha pretpostavljenih ili drugova i epitet „slabić“. „Pravednika“ koji su odbili pokleknuti pred nečovječnošću, bilo je, a bilo je premalo onih koji su, potajno, i svaki na svoj način pomagao – a pomagali su, pružali otpor: zacijelo malobrojni, „premalen broj pravednika“ (Erika Weinzierl)¹⁷⁹

O tome Austrijska policija aktualno radi, kako bi detektirala mentalitet policijskih dužnosnika koji su ljudski i moralno zatajili: Socijalizacija austrijskih, pa i njemačkih policijskih dužnosnika – karijere mladih iz ruralnih i seoskih sredina kojima je policija pružila životnu šansu i socijalni uspon, iako su svoj uspon ostvarili u klimi političke

¹⁷⁶ D.J.Goldhagen, *Hitler's Willing Executors*. Str. 390.

¹⁷⁷ D.J.Goldhagen, *ibid.* Str. 394.

¹⁷⁸ D.Blatman, *Death marches*. Str. 343, 344.

¹⁷⁹ Austrijska povjesničarka Erika Weinzier (1925-2014) bivša predsjednica Autrijskog Odbora za Mauthauen, predsjednica Instituta za socijalna istraživanja „Ludwig Boltzmann“, Beč, od 1965. predstojnica Zaovda za suvremenu povijest Crkve Sveučilišta u Beču. Težišta njezinog historiografskog istraživanja bili su Austrofašizam i nacionalsocijalizam, antisemitizam i ophođenje suvremene Austrije sa svojim nacionalsocijalističkim nasljeđem. Plod potonjeg istraživačkog rada je knjiga „*Zu wenig Gerchte. Österreicher und Judenverfolgung 1938-1945*“ („Premalen broj Pravednika. Austrijanci i progon Židova 1938-1945.g.), Graz, 1969. I sama je bila članica Pokreta otpora.

nestabilnosti i eskalacije politički motiviranog nasilja, služi kao teorijski model obrazloženja mentalnog sklopa mladih u školovanju za policijsku profesiju. Dokučiti uzroke njihovog sklopa ambicija i konformizma, poslušnost autoritetima i nedostatku empatije treba biti briga. Ukratko: „evakuacijski marševi“ nipošto nisu bili „evakuacija“, zbrinjavanje ugroženih na sigurno. Marševi su bili hodanje k smrti, odvođenje od sigurnosti i slobode, od života u najširem smislu¹⁸⁰povjesničara koji želi shvatiti događaje – cilj ovog istraživanja je i sadašnjost i budućnost izobrazbe novih generacija javnih službenika.¹⁸¹

Cilj je i istaknuti značenje „marševa smrti“ u okviru povijesti Holokausta: oni neka budu shvaćeni kao posebno poglavlje, nastavak „Holocausta“ „drugim metodama“, „nastavak genocida“. Njihove se žrtve treba komemorirati kao žrtve zasebne povijesne konstelacije, i ne trebaju biti subsumirane pod „žrtvama koncentracijskih logora“. Danas se spominju žrtve svih nehumanih režima – tako i Armence, tako i one koncentracijskih, radnih i inih nacističkih logora, pa i žrtve „marševa smrti“.

¹⁸⁰ Christoph Kreuzmüller Historiker in der Gedenkstätte "Haus der Wannseekonferenz" u emisiji „Mitteldeutscher Rundfunk“ (mdr), www.mdr.de, 27.1.2022.

¹⁸¹ Christa Zöchling, tjednik „Profil“, Wien, 24.7.2022, s

IX. Popis

Židovi i Židovke iz bivše Jugoslavije – preživjeli koncentracijskih logora i „evakuacijskih marševa“¹⁸²

Braun Boris iz Đurđevca, uhićen zajedno s roditeljima; roditelji i mlađa sestra ubijeni u Auschwitzu; Boris je krenuo u Jaworzno, Gleiwitz i dospio u Buchenwald.

Schwarz Tamás/Tomislav (u Izraelu Yoel Shahr), rod.1931. u Murskoj Soboti, sin industrijalca Arnolda Schwarza i Rozalije, rođ.Stein. Dok su majka i sestra ubijene u Auschwitzu, on i otac krenuli su na marš iz Auschwitza prema Gleiwitzu¹⁸³, otac ubijen zato što je istupio iz kolone.

Obitelj Šarika Hahn, Murska Sobota. Otac Izidor doživio je „evakuaciju“, ali je umro na putu u Mauthausen; Šarika (1928-2000), je u Auschwitzu prošla selekciju 1944. i poslana u radni logor za žene Geislingen an der Steige (kod Stuttgarta); oslobođena je 30.4.1945. iz Omladinskog radnog logora Seeshaupt (radno-odgojni logor za mlade); to su sve vanjski logori Dachaua.

Obitelj Erike Fürst (rođ. u Murskoj Soboti 1931.), logorski br. A-15981 logora u Murskoj Soboti; njezin sestra Šarika (r. 1928. u M.Soboti) umrla je 1948. u Mariboru; majka Terezija, rođena Hlrschl, umrla je 1973. godine. Majka i Terezija bile su teško bolesne na dan evakuacije, pa su ostale u Auschwitzu-Birkenauu. Erika uspjela je pobjeći iz transportne kolone i vratila se u logor da bi njegovala majku i sestru sve do dolaska osloboditelja. Otac Edvard, r. 1892. u Bakovcima- umro je 1944. ili 1945. na nepoznatu mjestu.¹⁸⁴

Edi Bier, bio je u Sachsenhausenu i Oranienburgu, poslan na prisilni rad u podzemne tvornice u Melku na Dunavi, Gusenu i Ebensee, ispostavama logora Mauthausen. Preživio je.¹⁸⁵

¹⁸² Ibid. str. 15.

¹⁸³ Marijan Toš, Zgodovinski spomin na prekmurske Judje. Ljubljana 2012, str. 140.

¹⁸⁴ Oto Luthar – Martin Pogačar, The Land of the Shadows. The memory of the xplusion and disappearance of the Jewish community in Prekmurje. Ljubljana 2012 str. 89.

¹⁸⁵ Werner Sabitzer, Die Mühlviertler U „Öffentliche Sicherheit“ (glasilo Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Austrije), br. 3-4/2005, str. 49-51, na: https://www.bmi.gv.at/magazinfiles/2005/03_04/files/9_030405.pdf .

<p>Ota Konstein, jedan od malobrojnih jugoslavenskih Židova koji su preživjele marševe iz logora u logor i rad u ugljenokopu te u podzemnim tvornicama: ¹⁸⁶</p> <p>Izak Kalderon, preživio je marš iz Jaworzno u Gleiwitz. ¹⁸⁷</p>
<p>Pula Langer iz Čakovca, logorska liječnica, ostala je u Auschwitzu i nije sudjelovala u marševima iz Auschwitza. ¹⁸⁸</p>
<p>Magda Pichler ¹⁸⁹, iz logora Gleiwitz je prebačena u Terezinu, gdje je – zahvaljujući pomoći liječnice Češkog pokreta otpora dočekala oslobođenje.</p>
<p>Mirjana Gross, iz Buchenwaldal prebačena u Ravensbruecku. Godine 1945. se vratila opet u Buchenwald. Židovski biografski leksikon. https://zbl.lzmk.hr/?p=138 (22.5.2022.).</p>
<p>Ivica Jungvirt, fotograf iz Zagreba, logorski drug Borisa Brauna, preživio je marš iz Jaworzno u Gleiwitz.</p>
<p>Dva brata Weiss (Boris Braun ne spominje im imena) iz Podravske Slatine, logorski drugovi Borisa Brauna na maršu Jaworzno – Gleiwitz. ¹⁹⁰</p>
<p>Rosenberg ili Rosenzweig (ime nepoznato) iz Vojvodine, preživio je marš iz Jaworzno u Gleiwitz. ¹⁹¹</p>
<p>Lazar Weinberger, zatočenik Dachaua, dočekaio je ulazak Amerikanaca u Dachau. ¹⁹²</p>

¹⁸⁶Nataša Maksimović Subašić, Priča o sudbini jednog posebnog čovjeka,. Uoči Hanuke u Židovskoj općini Zagreb održana je projekcija dokumenarnog filma „Da se ne zaboravi“, redateljice Ljiljane jOjić o sudbini posebnog čovjeka – gospodina Ota Konsteina, jednog od rijetkih hrvatskih Židova koji je preživio logore smrti Auschwitz i Bergen-Belsen. U „Ha-Kol“,Zagreb, br. 108, siječanj/veljača 2009 /tevet/šval 5697 st,r. 16,17.

¹⁸⁷ M.Braun, Skupljajući krhotine života. Str. 50.

¹⁸⁸ Natan Langer, Život s vjerom i u vjeri. U: Jasminka Domaš, Glasovi, sjećanja život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji. Zagreb 2015, str. 239-246.

¹⁸⁹ Eva Pichler, U sjeni HOlokausta.U. J.Domaš, Ako Tebe zaboravim. Zagreb 2018, str.109-134

¹⁹⁰ M.Braun, Skupljajući krhotine života. Str 51.

¹⁹¹ Ibid. Str. 51.

¹⁹² Lazar Weinberger, Dachau. U: Jasminka Domaš, Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji. Str. 151-159.

Ivan Ivanji iz Zrenjanin, preživio je koncentracijske logore Auschwitz i Buchenwald.¹⁹³

Đorđe Lebović iz Sombora, preživio je koncentracijske logore Auschwitz i Mauthausen.¹⁹⁴

Dr. Beno Kohn, zagrebački liječnik, iz Auschwitz stigao je u Buchenwald i pridružio se Jugoslavenskom logorskom odboru.¹⁹⁵

Dr. Makso Grossmann, internista, logorski liječnik u Auschwitzu, ostao je u Auschwitzu na ispražnjenja logora i stavio se na raspolaganje lazaretu osnovanom od Crvene Armije na arealu logora.¹⁹⁶

¹⁹³ Hrvatska Enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=70539>.

¹⁹⁴ Đorđe Lebović, https://www.laguna.rs/a1431_autor_djordje_lebovic_laguna.html (pogledano 20.8.2022.)

¹⁹⁵ Anna Grünfelder, Jüdische „Displaced Persons“ aus Jugoslawien. Repatriierung , Reintegration. In. „Südostforschungen“, Jg. 74, Rgensbuig 2015.: https://www.academia.edu/41171530/J%C3%9CDISCHE_DISPLACED_PERSONS (pogledano 8.8.2022.)

¹⁹⁶ Židovski biografski leksikon. <https://zbl.lzmk.hr/?p=138> (22.5.2022.).

**X. Pripadnici i pripadnice drugih nacionalnosti bivše Jugoslavije –
preživjeli/preživjele koncentracijskih logora i „evakuacijskih marševa“
– „marševa smrti“**

Anton Papež (1909-1945.); mjesto smrti nije poznato; Jehovin svjedok, krojač iz Maribora, 1942.g. uhićen i poslan u Dachau, zatim u Sachsenhausen, pa u Lublin-Majdanek, naposljetku, 1944. godine u Auschwitz, a dne. 17.1.1945. poslan u Mauthausen, gdje je bio oslobođen

Jakov Osojnik (1925. Javorje, umro u Mauthausenu). Iz Auschwitz; log.br. Auschwitz 199521, kamo je stigao sa zadnjim transportom iz Slovenije, poslan, zajedno s ocem, u Dachau 16.5.1944, zatim opet u Auschwitz. Dne. 17.1.1945 iz Auschwitz poslani u Grossrosen, zatim 15.2.1945u Mauthausen. Oboje su ondje umrli: otac 19.2 1945, a sin 20 dana poslije dolaska u Mauthausen, dakle početkom ožujka 1945.

Dr.Stanka Kranjc Simonetti, liječnica (r.1928.g.), zatočenica od 1944. u „Uckermarku“¹⁹⁷, „politički pokvarena“ zatočenica Uckermarka (za razliku od „moralno pokvarenih djevojaka) u posebnom bloku

Anton Papež (1909-1945.) mjesto smrti nije poznato; Jehovin svjedok, krojač iz Maribora; godine 1942. Utamničen i poslan u Dachau, zatim u Sachsenhausen, pa u Lublin-Majdanek, zatim u Auschwitz1944. 17.1.1945. poslan u Mauthausen, gdje je bio oslobođen.

Jakov Osojnik (1925. Javorje. - Umro 1945 u Mauthausenu, log.br. 199521 in Auschwitz, kamo je stigao sa zadnjim transportom iz Slovenije Zatvoren zajedno s ocem, Obojica su poslani u Dachau 16.5.1944, zatim u Auschwitz. Dne. 17.1.1945. iz Auschwitz poslani u Grossrosen, zatim 15.2.1945u Mauthausen. Oboje su ondje umrli: otac 19.2 1945, a sin 20 dana poslije dolaska u Mauthausen, dakle početkom ožujka 1945.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Silvija Kavčič, Mlade Slovenke Prispevki za novejšo zgodovino XLI - 1/2001 8, str. 89, 90'.

¹⁹⁸ Boris Hajdinjak, "Auschwitz" "Tu se je smrt utrudila do smrti" .Slovenske žrtve Auschwitz. Slovenske žrtve Auschwitz Katalog Kulturnog centra „Sinagoga“, Maribor 2021.

Tatjana Peče Belopavlović, boravila je do 27. travnja 1945. u „Zaštitnom logoru za mlade“; („Jugendschutzlager“) Uckermark; preko Hamburga je evakuirana u „Jugendschutzlager“ Neubrandenburg, a od tamo repatriirana u Jugoslaviju.¹⁹⁹

Čedo Ševerdija iz Splita. Logorski drug Borisa Brauna u Jaworznome i na maršu u Gleiwitz.

Cvjetko Bošković, Crnogorac, logorski drug Borisa Brauna u Jaworzzone i na maršu u Gleiwitz.²⁰⁰

Ivan Ranzinger, Slovenac, stigao je iz Auschwitza u Buchenwald: Anna Grünfelder, Jüdische „Displaces Persons“ aus Jugoslawien. Repatriierung , Reintegration. In.“Südostforschungen“, Jg. 74, Rgensbuirg 2015.: https://www.academia.edu/41171530/J%C3%9CDISCHE_DISPLACED_PERSON_S (pogledano 8.8.2022).

Salečić Dr.Jakov, logorski liječnik u Auschwitzu; ostao je u logoru nakon ispražnja. 1943. godine s nekim ranjenicima bitke na Sutjesci. Poslije rata radio je u Međunarodnom komitetu Auschwitza u sastavu SUBNORH-A.²⁰¹

Rudi Supek, Zagrebački sociolog, dospio je u Buchenwald iz francuskog zatvora za pripadnike Restiance.²⁰²

¹⁹⁹ Silvija Kavčič, Mlade Slovenke – str.90, 91 Martin Guse, Das Jugend-KZ Uckermark 1942-1945. Bundeszentrale für politische Bildung, (bpb) www. [https://www.bpb.de/themen/holocaust/ravensbrueck/60709/das-jugend-kz-uckermark-1942-bis-1945/\(snimljeno](https://www.bpb.de/themen/holocaust/ravensbrueck/60709/das-jugend-kz-uckermark-1942-bis-1945/(snimljeno) 24.1.2006- pogledano 3.8.2022.).

²⁰⁰ Mario Braun, Skupljajući krhote života. Str. 47-49.

²⁰¹ T.Žugić – M.Milić, Jugosloveni Auschwitz. Str.51 (Nema drugih podataka na tražilicama www.sabhr. I www.za Prof.Dr.Salečić vidi bilešku s biografskim podacima: Imam ih zahvaliti gospodinu Dr.Wojciechu Plosi Državni muzej Auschwitz -Birkenau, u Auschwitzu, mailom autorici, prima.kontakt@auschwitz.info.

²⁰²Anna Grünfelder, Jüdische „Displaces Persons“ aus Jugoslawien. Repatriierung , Reintegration. In.“Südostforschungen“, Jg. 74, Rgensbuirg 2015.: https://www.academia.edu/41171530/J%C3%9CDISCHE_DISPLACED_PERSONS (pogledano 8.8.2022).

Osobna sjećanja

Oleg Mandić, Povratak kući. (E-Mail-opis 15.5.2022.) oleg.mandic@ri-tel.hr

Boris Braun (u prilogu njegova sina Marija Brauna, „Skupljajući krhotine života“, u Jasminka Domaš, Ako Tebe zaboravim. Zagreb 2018, str. 33-57.

Biografski podaci

Hans Frank, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/hans-frank> (pogledano 7.8.2022.)

Richard Gluecks: <http://www.holocaustresearchproject.org/holoprelude/gluecks.html> (bez datuma. – pogledano 6.8.2022.)

Gross Mirjana Židovski biografski leksikon <https://zbl.lzmk.hr/?p=121>

Rudolf Höß: https://www.ndr.de/geschichte/auschwitz_und_ich/Rudolf-Hoess-Lagerkommandant-in-Auschwitz,hoess102.html (snimljeno 3.2.2021.-pogledano: 25.7.2022)

Oswald Pohl, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/oswald-pohl> (pogledano: 6.8.2022.)

Ivanji Ivan, https://www.laguna.rs/a997_autor_ivan_ivanji_laguna.html

Lebović Đorđe, https://www.laguna.rs/a1431_autor_djordje_lebovic_laguna.html

Službeni izvori

Deutsches Bundesarchiv Berlin, https://portal.ehri-project.eu/units/de-002429-ns_4_ra (pogledano 8.8.2022.)

Međunarodna služba traganja Međunarodnog odbora Crvenog križa, Bad Arolsen

Bad Arolsen: https://collections.arolsen-archives.org/de/search/topic/1-1-8-1_8091400?s=Jugoslawen%20auf%20Todesm%C3%A4rschen_20Todesm%C3%A4rschen (pogledano 3.8.2022)

Državni muzej Auschwitz -Birkenau, prima.kontakt@auschwitz.info

Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb: Židovski biografski leksikon:

<https://zbl.lzmk.hr/?p=138> (22.5.2022.)-

Yad Vashem završetka „Aktion Reinhard“ u Poljskoj, godine 1943.i 1944. „operirati“ u Operativnoj zoni Jadransko primorje). - <https://www.yadvashem.org/articles/academic/operation-reinhard.html>

Literatur

Arad Yitzhak, „Operation Reinhard“. Extermination Camps of Belzec, Sobiborand Treblinka završetka „Aktion Reinhard“ u Poljskoj, godine 1943.i 1944. „operirati“ u Operativnoj zoni Jadransko primorje). - U. Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/articles/academic/operation-reinhard.html> (pogledano 3.8.2022.)

BASF, (= Badische Anilin und Sodafabrik), Ludwigshafen, Forced Labor: Forced Labor at the IG Farben Factory In Auschwitz. Extermination by labor. <https://www.basf.com/global/en/who-we-are/history/chronology/1925-1944/1939-1945/zwangsarbeit-in-auschwitz.html>

Bayrischer Rundfunk(BR), Die Todesmärsche von Flossenbürg
BR Fernsehen 22.04.2015,

Benz Wolfgang, aGhet – Genozid an den Armeniern. Aghet und Holocaust. Vergleichende Betrachtungen. Bundeszentrale f.politische Bildung. <https://www.bpb.de/themen/zeit>

Benz Wolfgang, Der Voelkermord an den Armeniern. Ein Menschheitsverbrechen zu Beginn des 20. Jahrhunderts. In: Quellen der Abteilung Militaerarchiv des Bundesarchivs: Deutsches Bundesarchiv Berlin, https://portal.ehri-project.eu/units/de-002429-ns_4_ra

Blatman Daniel, Death marches. The Final 'Phasis of Nazi's Genocid. Jerusalem 2013.

Bosnar Marijan, Rudi Supek i nacistički koncentracijski logor Buchenwald kroz arhivsko gradivo'.U: Arhivski vjesnik (Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb), br. 54 (2011), str.153-178,Na<https://hrcak.srce.hr/90520> (progledano 8.8.2022.)-

Braun Mario, Skupljajući krhotine života. U: Jasminka Domaš, Ako Tebe zaboravim. Zagreb 2018. str. 31-59.

Browning Christopher, Ganz normale Männer. ¹ Christopher Browning, Ganz normale Maenner. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die "Endlösung" in Polen. (njem.izdanje: Hamburg 1996; izvorno: 1992).

Bundeszentrale für politische Bildung: Bundeszentrale für politische Bildung, Vor 80 Jahren: Die Wannsee-Konferenz na <https://www.bpb.de/kurz-knapp/hintergrund-aktuell/240926/vor-80-jahren-die-wannseekonferenz/>. (snimljeno 19.1.2022-pogledano 20.8.2022).

Deák Istvan, Istvan Deak, Holocaust Views- The Goldhagen-Controversy in Retrospect. <https://www.jstor.org/stable/45467> (pogledano: 19.8.2022.)

Diedrich Oliver, Norddeutscher Rundfunk (NDR), Auschwitz – „Das Schrecklichste, was ich je sah“. Na: <https://www.ndr.de/geschichte/schauplaetze/Befreiung-des-KZ-Auschwitz-Erinnern-am-Holocaust-Gedenktag,auschwitz592.html> (27.1.2022-pogledano 8.8.2022.)

Deutsches Bundesarchiv Berlin, https://portal.ehri-project.eu/units/de-002429-ns_4_ra (pogledano 8.8.2022.)

Die Befreiung des Konzentrationslagers Flossenbürg: https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/files/downloads/Arbeitsmaterialien_Verdraengung-Wiederentdeckung.pdf

¹ Međunarodna služba traženja u Bad Arolsen (ITs) Međunarodni su dokumentacijski centar za

Fugmann Tom, Mythos oder Wirklichkeit. Die Selbstbefreiung des KZ Buchenwaldt. 21.5.2021. Na: <https://www.mdr.de/geschichte/befreiung-kz-buchenwald-haeftlinge-oder-us-armee-100.html>- pogledano 8.8.2022.)

Goldhagen Daniel Jonah, Hitler's Willing Executors. Ordinary German and the Holocaust, New York 1996

Goldhagen Daniel Jonah, The Nazi Excutioners: A Study of their Behavior and the Causation of Genozide, Ph.D. Harvard University 1992

Grinfelder Ana Marija (Gruenfelder Anna Maria), Mađarski - jugoslavenski (?) židovi na prisilnom radu na "Jugoistočnom bedemu,, („Suedostwall",,) Jevrejski istorijski muzej - Beograd • Jewish Historical Museum - Belgrade ZBORNIK, knj.9,2009.str.127 – 184

Grünfelder Anna, „Displaced Persons“ aus Jugoslawien. Repatriierung und Reintegration seit 1945. U: Südost-Forschungen 74, Regensburg 2015, str. 73–110, ovdje. 95

Grünfelder, Anna Maria, U Radne kolone Velikog Njemačkog Reicha. Zagreb 2007.

Guse Martin, Das Jugend-KZ Uckermark. 1942 bis 1945, Bundeszentrale fuer politische Bildung (bpb) [www.https://www.bpb.de/themen/holocaust/ravensbrueck/60709/das-jugend-kz-uckermark-1942-bis-1945/\(snimljeno 24.1.2006. - pogledano 3.8.2022.\)](https://www.bpb.de/themen/holocaust/ravensbrueck/60709/das-jugend-kz-uckermark-1942-bis-1945/(snimljeno%2024.1.2006.%20-%20pogledano%203.8.2022.))

Hajdinjak Boris, "Auschwitz" "Tu se je smrt utrudila do smrti"

Slovenske žrtve Auschwitza. Slovenske žrtve Auschwitza Katalog Kulturnog centra „Sinagoga“, Maribor 2021

Halbrainer Heimo, Gerald Lamprecht, Ursula Mindler. Unsichtbar. NS-Herrschaft: Verfolgung und Widerstand in der Steiermark. Graz, Clio 2008.

Hammermann Gabriele, Zwangsarbeit für den Verbündeten. Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland 1943-1945. Tübingen 2002.

Hitchcock William, „Liberation. The Bloody Way to freedom in Europe 1944-1945

Hrvatska Enciklopedija (upis: Ivan Ivanji) <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=70539>

IG FARBEN (= Interessensgemeinschaft Farbenindustrie AG), Frankfurt/Main, Denkschrift.

Iken Katja, Judenretter Rezsö Kasztner. Der Mann, der mit dem Teufel paktierte U: Der Spiegel, Hamburg, <https://www.spiegel.de/geschichte/judenretter-rezsoe-kasztner-a-949086.html> (19.8.2010.- pogledano 24.7.2022)

Jünker Hanna, Koncentracijski logori smrti za vrijeme drugog svjetskog rata. Jünker Hanna's thesis /Diplomski rad 2021 Sveučilišta u Zagrebu. Filozofski fakultet. Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:033897> str.53-55. 5(<https://repositorij.unizg.hr/islandora/object/ffzg%3A3647/datastream/PDF/view> (pregledano: 15.7.2022.))

KAVČIČ Silvija, Slowenische Frauen im Konzentrationslager Ravensbrück 1941-1945.-U „Acta Histriae“,14 H.1. (snimljeno 10.8.2006 (pogledano 2.8.2022.), str. 95-114

KAVČIČ Silvija Mlade Slovenke v mladinskom zaštitnem taborišču Uckermark ter po letu 1945 v Sloveniji. ispevki za novejšo zgodovino XLI - 1/2001 Prejeto 20. 2. 2001 (snimljeno 20.2.2001-pogledano 2.8.2022.)

Kellerhoff Sven Felix, Auschwitz' letzte Erfindung war der Todesmarsch: <https://www.welt.de/geschichte/zweiter-weltkrieg/article136454762/Auschwitz-letzte-Erfindung-war-der-Todesmarsch.html> (27.1.2015-pogledano 12.8.2022.)

Kreuzmüller Christoph (povjesničar spomen-područja "Haus der Wannseekonferenz" („Zgrada Wannseeške konferencije“) u emisiji „Mitteldeutscher Rundfunk“ (mdr), www.mdr.de, 27.1.2022.

Kucelj Ilić Aleksandra, Oleg Mandić:'Sve dok budem imao snage, neću odustati od promicanja istine.' Novi list, Rijeka, 5.lipnja 2016.godine: Novi list, <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/oleg-mandic-sve-dok-budem-imao-snage-necu-odustati-od-promicanja-istine/> (2016-pogl. 21.2.2016, 20.1.2022, 10.2.2022).

KZ-Aussenlager ausserhalb Sachsens, KZ-Aussenlager ausserhalb Sachsens: https://www.slpb.de/fileadmin/media/OnlineWissen/Dossier/NS-Terror_in_Sachsen/Anhang_D_-_KZ-Aussenlager_ausserhalb_Sachsens_-_Maersche.pdf (pogledano 19..8.2022.)

Langbein Hermann, Menschen in Auschwitz. Wien-Muenchen 1995.

Langer Natan, Život s vjerom i u vjeri. U: J.Domaš. Glasovi, sjećanja, život. Prilog istražianju povijest židovskih obitelji.Zagreb 2015, str.239-246

Lappin Eleonore, The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945. Na: ern.at/themen/e_bibliothek/seminarbibliotheken-zentrale-seminare/verbrechen-verdrangen-leid-erinnern/753_lappin_Death%20Marches.pdf (pogledano 12.8.2022.) str. 1-39.

Linhart Virginija, Vernichtung im Laufschrift. TV-dokumentarac „Astra“ od 13.1.2022 o marševima smrti.

Luthar Oto – Martin Pogačar, *The Land of Shadows: The memory of the expulsion and Disappearance of the Jewish Community in Prekmurje*. Ljubljana 2012.

Maksimović Subašić Nataša, Priča o sudbini jednog posebnog čovjeka,. Uoči Hanuke u Židovskoj općini Zagreb održana je projekcija dokumenarnog filma „Da se ne zaboravi“, redateljice Ljiljane Jojić o sudbini posebnog čovjeka – gospodina Ota Konsteina, jednog od rijetkih hrvatskih Židova koji je preživio logore smrti Auschwitz i Bergen-Belsen. U „Ha-Kol“,Zagreb, br. 108, siječanj/veljača 2009 /tevet/šval 5697 str. 16,17.

Makuc Dorica, *Le nostre ragazze vanno in Germania. La memoria slovena della deportazione femminile dal Goriziano /Primorska dekleta v Nemčijo gredo*. Slovensko izdanje Nova Gorica 2005 s.201, 202; (talijansko izdanje Gradisca d' Isonzo 2008,)

Manošek Walter, „Serbien ist judenfrei“. *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* (Beiträge zur Militärgeschichte, 38, Band 38). Oldenbourg, 2. Auflage, München 1995

Mauthausen Memorial, KZ Gedenkstätte: Unterirdische Rüstungsverlagerung: <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Gusen/Das-čiKonzentrationslager/Zwangsarbeit/Unterirdische-Ruestungsverlagerung> (bez datuma - pogledano 6.8.2022)¹ Mauthausen, Memorial/KZ-Gedenkstätte. Das Konzentrationslager Mauthausen 1938-1945. <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Wissen/Das-Konzentrationslager-Mauthausen-1938-1945/Lager-SS-und-Bewachung>

Mitteldeutscher Rundfunk (MDR), KZ Mittelbau-Dora: Zwangsarbeit für die "Wunderwaffe" <https://www.mdr.de/geschichte/ns-zeit/mittelbau-dora122.html> (14.6.2021.- pogledano 8.8.2022.)

Moser Jonny, Pregledni članak: „Österreich: In: Wolfgang BENZ (Hg.), *Dimension des Völkermordes. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. (München 1991), hier. dtb. München 1996, str. 67–94.

Pichler Eva, U sjeni Holokausta“, u: J.Domaš, *Ako Tebe zaboravim*. Zagreb 2018, str. 109-134,

Plosi Wojciech, Državni muzej Auschwitz – Informacije o Prof. Dr.Jakovu Salešiću.

Plobol Britta, KZ Bergen-Belsen: "Nichts als Leichen, Leichen, Leichen": <https://www.ndr.de/geschichte/chronologie/kriegsende/Befreiung-des-KZ-Bergen-Belsen-Briten-stossen-aufs-Grauen,bergenbelsen> (snimljeno 16.04.2021-pogledano 21.8.2022.)

Ravenbrück: <https://rememberliberation.stiftung-bg.de/befreiung-ravensbrueck/>

Ruprecht Anne, Alltag Holocaust. Eine KZ-Aufseherin erinnert sich.:Das dunkle Geheimnis der Hilde M. <https://daserste.ndr.de/panorama/archiv/2015/panorama5472.pdf> (Alltag Holocaust: eine KZ-Aufseherin erinnert sich (19.3.2015-pogledano 7.8.2022.)

Sabitzer Werner, Die Mühlviertler Hasenjagd. U „Öffentliche Sicherheit“ (glasilo Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Austrije), br. 3-4/2005, str. 49-51, na: https://www.bmi.gv.at/magazinfiles/2005/03_04/files/9_030405.pdf

Sachsenhausen: <https://www.sachsenhausen-sbg.de/geschichte/1936-1945-konzentrationslager-sachsenhausen/>(pogledano: 21.8.2022.)

Schneider Michael, Die Goldhagen-Debatte: Ein Historikerstreit in der Mediengesellschaft.- [Electronic ed.]. - Bonn, 1997.(Gesprächskreis Geschichte ; 17). Electronic ed.: Bonn: FES-Library, 1998: na: <https://www.fes.de/fulltext/historiker/00144.htm>

Sikora Miroslav, Oberschlesien. Die Waffenschmiede des „Dritten Reiches.“. Die Rüstungsindustrie in Oberschlesien während des Zweiten Weltkrieges. Hrsg. Von Helmut Maier. Essen, 1.Auflage 2014. Str. 444-461; [https://www.academia.edu/29291507/Waffenschmiede des Dritten Reiches Die deutsche R%C3%BCstungsindustrie in Oberschlesien w%C3%A4hrend des Zweite n Weltkrieges](https://www.academia.edu/29291507/Waffenschmiede_des_Dritten_Reiches_Die_deutsche_R%C3%BCstungsindustrie_in_Oberschlesien_w%C3%A4hrend_des_Zweiten_Weltkrieges) (29.10.2014- pogledano: 6.8.2022.)

Solly Ganor, „Death March“. U: Wolfgang Benz i Barbara Distel, eds. Dachau and the Nazi Terror 1933-1945. vol. I. Testimonies and Memoirs, pp.204-215. Dachauer Hefte 2002.

Strzelecki Andrzej, The Evacuation, Dismantling and Liberation of KL Auschwitz. Auschwitz, Auschwitz-.Birkenau State Museum 2001

Švob Melita, Dr.Makso Grossmann. Predavanje na znanstvenom susretu „Vsako leto eno ime“. Maribo, 21.siječnja 2020.

Tooze Arnold Oekonomie der Zerstoerung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus.

Toš Marijan, Zgodovinski spomin na prekmursje Judje. Ljubljana 2012, str. 140

Weinzierl Erika, Zu wenig Gerechte. Österreicher und die Judenverfolgung 1938 – 1945. Graz 1969.

Winter Martin Clemens, Todesmärsche 1945. U: Historisches Lexikon Bayernsl. Na: [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Todesm%C3%A4rsche_\(1945\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Todesm%C3%A4rsche_(1945))). (pogledano 11.8.2022.)

Zöchling Christa, Podcasting: Die österreichische Polizei im Nationalsozialismus. „Profil“, Wien, 24.7.2022.

Živaković Kerže Zlata, Svjedočanstva preživjelih iz Auschwiatza (Židovi grada Osijek,a). Referat na znanstvenom susretu u Mariboru, „Vsako leto eno ime“, Maribor 24.5.2022., www.bib.irb.hr.1196167 (28.7.2022.www.irb.hr)

Žugić Tomislav – Miodrag Milić, Jugoslaveni u koncentracionom logoru Aušvic. Beograd 1989.

S A D R Ž A J

I.	Savezničko oslobađanje koncentracijskih logora i logora za istrebljenje Židova - Početak kraja ali ne i kraj Holocausta	11
I.	1. Raspad sustava logora za istrebljivanja	14
	Deportacije u logor Auschwitz	18
I.	2. Kraj Auschwitza –prijelaz na novu tehniku istrebljivanja	23
II.	Između – pobjeglih – Nijemaca i željno očekivanih Sovjeta –	
	Logoraši se organiziraju	25
III.	“Evakuacijski marševi“- Hod bez cilja i odredišta	28
IV.	Auschwitz (i logorske ispostave): Gleiwitz, Blechhammer –	
	Grossrosen – Bergen-Belsen ili drugi logori	29
IV.	1. Gleiwitz – Grossrosen – Flossenbürg	35
IV.	2. Auschwitz – Mauthausen	37
IV.	3. Posljednja postaja Flossenbürg – Buchenwald	40
IV.	4. Grossrosen –Gassen – Schliersee—Helmbrecht - Bergen-Belsen	40
IV.	5. Flossenbürg	42
VI.	Buchenwald – „sabiralište za transporte sa Istoka	44
VII.	Oslobođenje koncentracijslog logora Bergen-Belsen	49
VIII.	U vakumu moći – žrtve „evakuacijskih marševa“ između fanatičnog i indoktriniranog lokalnog stanovništva i znakova empatije	51
IX.	„Tko danas još spominje Armence....!“	56
X.	Popis	60
XI.	Pripadnici i pripadnice drugih nacionalnosti bivše Jugoslavije – preživjeli/preživjele koncentracijskih logora i „evakuacijskih marševa“ – „marševa smrti“	63

Osobna sećanja	65
Biografski podaci	65
Službeni izvori	65
Literatur	66